

Deze achtergrondstudie bevat drie essays die in opdracht van de VROM-raad zijn vervaardigd voor het advies Nederlandse steden in internationaal perspectief: profileren en verbinden (advies 043 oktober 2004)

- *Kansen voor de Creatieve Stad* door drs. J. Saris
- *Geschakelde metropolen en de tussengebieden* door prof.dr. J.G. Lambooy
- *De Migratie-Paradox. Een beschouwing over immigratie in de geglobaliseerde economie. In het bijzonder in de regio Amsterdam* door prof.dr. J.M.M. van Amersfoort

Kansen voor de Creatieve Stad

De Stad by
Jeroen Saris
Mei 2004

Inhoud en leeswijzer

1. Inleiding
2. Creativiteit en de stad
3. Het internationale perspectief: Jutlandisering
4. Space of flows
5. Nederland als creatieve stad
6. Op zoek naar creatieve milieus
7. Conclusie

Dit essay is in opdracht van de VROM-raad geschreven (bijlage 1).

De nota Ruimte die het kabinet Balkenende net heeft uitgebracht pleit voor minder regels en meer laissez faire op het ruimtelijk gebied. De creatieve stad is ook een pleidooi voor minder regels, maar bedoelen we wel hetzelfde?

Het essay opent met de stelling dat het kabinet in de recent verschenen nota Ruimte heeft verzuimd de vereisten te formuleren van de creatieve economie voor de ruimtelijke ontwikkeling. Toch ligt voor het ruimtelijk beleid de opgave in het realiseren van deze vereisten.

Hoofdstuk 2 definieert creativiteit in relatie tot economische ontwikkeling.

Hoofdstuk 3 gaat in op de positie van Nederland in vergelijking met de Europese landen en de VS op de creativiteitsindex van Richard Florida.

Hoofdstuk 4 beschrijft het belang van lokale kwaliteit binnen de context van de space of flows.

Hoofdstuk 5 beschrijft Nederland als creatieve stad aan de hand van de beschikbare data. De vergelijking van steden leidt niet tot de veronderstelde vervaging van de verschillen tussen de steden. Juist de verschillen tussen de steden en de complementariteit daarvan maken het mogelijk te spreken over Nederland als creatieve stad.

Hoofdstuk 6 sluit af met enkele bevindingen over de handelingsruimte van het stedelijk beleid en aanbevelingen voor beleid.

1. Inleiding

Op het hoogtepunt van de ICT-hype in de jaren negentig werd vaak beweerd dat 'de stad' als ruimtelijk economische eenheid zijn langste tijd gehad zou hebben. De stad zou in het tijdperk van de wereldwijde communicatie overbodig zijn geworden. De nabijheid van veel functies, voorzieningen en mensen zou vervangen worden door de digitale communicatie. Bedrijven zouden hun plaatsgebondenheid verliezen.

Tegelijkertijd vond een herontdekking van de stad plaats. Peter Hall doet in zijn magnum opus *Cities in Civilization*¹ een voorspelling over een nieuwe gouden eeuw voor steden. Demos, een denktank over stedelijke ontwikkeling in de UK, lanceerde het begrip creative city. In Nederland is dit begrip in 2002 geïntroduceerd door Zef Hemel² die in opdracht van de vereniging Deltametropool en VROM een essay schreef onder dezelfde titel. De discussie over de bijdrage van creativiteit aan de economische ontwikkeling kwam in een stroomversnelling door het bezoek van Richard Florida aan de conferentie Creativity and the city bij de opening van de Westergasfabriek in september 2003. Zijn blijde boodschap over de betekenis van de creatieve klasse voor de regionale economie vindt veel weerklank in bestuurlijk Nederland. Elke stad wil graag een creatieve stad zijn, maar kan dat wel en hoe dan? En worden ze dan niet allemaal klonen van elkaar?

Het risico van de creatieve 'hype' is dat te snel naar 'beleid' gegrepen wordt als middel om een antwoord te formuleren op vragen die voortkomen uit de behoeften van het bestuur. We staan nog aan het begin van de ontwikkeling van het denken over de creatieve stad en we kunnen nog niet bogen op veel praktijkervaring. De gevolgen van de kenniseconomie voor onze manier van leven, voor het ruimtegebruik en voor de stad zijn nog even slecht te beoordelen als de gevolgen van de industriële revolutie voor de steden in het begin van de 19^e eeuw.

We weten dat de stad al eeuwen de plek is waar menselijke creativiteit kan opbloeien. Misschien is de stad daar wel voor uitgevonden. Creativiteit betekent voor de huidige netwerkstad in de kenniseconomie iets anders dan in het industriële tijdperk. Na de industriële revolutie was de nieuwe bourgeoisie van ondernemers de drijvende kracht achter ingrijpende veranderingen in de stad. Koning Willem 1 maakte zich in ons land tot hun wegbereider door de modernisering van de infrastructuur met kracht ter hand te nemen.

Als in het huidige tijdperk de creatieve klasse de rol van de bourgeoisie vervult, dan is het essentieel om erachter te komen wat deze klasse drijft en welke dynamiek deze met zich mee brengt voor het formuleren van beleid. Dit essay concentreert zich op de nieuwe rol van creativiteit als productiefactor van betekenis in de regionale economie en de rol van de creatieve klasse als aanjager van veel nieuwe stadsdynamiek. In de nota Ruimte kiest het kabinet niet voor de positie van wegbereider voor de kenniseconomie. Integendeel het gedraagt zich twee eeuwen later alsof de tijden van Koning Willem I herleven door de mainports, de bedrijfsterreinen en de harde infrastructuur tot de kern van het ruimtelijk beleid te verklaren.

In dit essay wordt de ruimtelijke ontwikkeling in stedelijke regio's in verband gebracht met de ontwikkeling van de kenniseconomie. Op deze twee terreinen zijn ingrijpende transformaties gaande. Op het terrein van de ruimtelijke ontwikkeling maakt het denken in steden en plekken plaats voor de begrippen stromen en netwerken. In de economische ontwikkeling staan de begrippen innovatie en creativiteit centraal in de transformatie van de industriële economie naar de kenniseconomie. In het volgende hoofdstuk beginnen we met de betekenis van creativiteit voor de economie. Later in het essay zullen we ingaan op de ruimtelijke transformaties en de stedelijke netwerken. Tot slot zullen we trachten de vereisten van de creatieve economie te formuleren. Het realiseren van de vereisten van de kenniseconomie is de innovatieve opgave van de creatieve stad.

---

¹ Hall, Sir Peter (1998). *Cities in Civilization*. New York: Pantheon Books.

² Hemel, Zef (2002). *Creatieve Steden!* Ministerie van VROM, Vereniging Deltametropool.

2. Creatieve stad

Het begrip 'creatieve stad' heeft vele betekenissen. In Nederland is deze term geïntroduceerd door Zef Hemel in de publicatie die het congres van de vereniging Deltametropool begeleidde³. Daarbij heeft hij zich laten inspireren door het werk van Jane Jacobs en Sir Peter Hall. De laatste wijdt in het slothoofdstuk van *Cities in Civilisation* een beschouwing aan de toekomst van de stad. Opnieuw zullen innovaties op dezelfde drie terreinen als in het verleden bepalend zijn voor de toekomst van de stad: cultuur, de technologie en stedelijke organisatie ('urban order'). Hij voorspelt een 'gouden eeuw' voor die steden die het verband weten te leggen tussen deze drie terreinen van innovatie. Na de stad die bepaald werd door de vereisten van de industriële productie komt de stad waarin de creatieve productie centraal zal staan. De steden die vorm weten te geven aan de technologische, stedenbouwkundige, sociale en bestuurlijke voorwaarden van dit nieuwe tijdperk zullen de winnaars zijn in de internationale concurrentiestrijd.

In de negentiger jaren ontstaat in de UK een stroming die het gedachtegoed operationaliseert tot een strategie. De term 'creative cities' duikt voor het eerst op in de publicatie van Franco Bianchini en Charles Landry⁴. Hun artikel is een pleidooi voor conceptuele vernieuwing van stedelijke veranderingsprocessen. Zij kritiseren de starheid van ruimtelijke planvorming en de overwaardering van de traditionele investeringen in infrastructuur, huisvesting en economie. In plaats daarvan pleiten zij voor een meer 'open' benadering waarin de sociale en economische dynamiek, de interactie met de sleutelactoren en cultuur als hefboom voor verandering een sterk accent krijgen. Landry heeft deze benadering vervolgens uitgewerkt tot een 'toolkit' voor stedelijke innovatie. In zijn gereedschapskist heeft creativiteit opnieuw vele betekenissen. Ondanks het beoogde instrumentele karakter van zijn benadering wordt het begrip creative cities een rommelzolder: het is een eigenschap van de organische stad; het is een manier van kijken naar stadsontwikkeling; en het is een sector in de economie, de 'cultural industries'.

De term 'creative industries' komt uit de UK waar Demos de term heeft gemunt om de culturele bedrijvigheid mee aan te duiden. Alle vormen van cultuurproductie en -consumptie worden daartoe gerekend, ook commerciële vormen als design, film, muziekfestivals, belevenisindustrie en themaparken. In de UK is naar de omvang en economische betekenis van deze creative industries tamelijk veel onderzoek gedaan. In Nederland is soortgelijk onderzoek gedaan door Etin in opdracht van de stichting Alice en de gemeente Eindhoven.

Tevens wordt onderzoek gedaan naar meer specifieke onderdelen van de creatieve industrieën zoals de spreiding van architectenbureaus over de vier grote steden⁵. Dit type onderzoek is belangrijk om een gedetailleerder beeld te krijgen van de bestanddelen van de creatieve bedrijvigheid en de specialisaties van de verschillende steden. De inperking van creativiteit tot een sector in de economie heeft als nadeel dat daardoor de creativiteit in andere sectoren van bedrijvigheid niet wordt onderkend. Ook R&D wordt in deze benadering niet opgevat als creativiteit.

In *The rise of the creative class*⁶ gaat Richard Florida een stap verder door creativiteit te benoemen als de drijvende kracht in de economische ontwikkeling. Hij is schatplichtig aan Peter Drucker, die de ontwikkeling naar de kennissamenleving reeds in 1949 beschreef. Drucker is een van de eersten die onderkend heeft dat de kenniseconomie een afscheid betekent van het mechanistische wereldbeeld uit de industriële tijdperk. Zijn stelling is dat na de productiviteitsrevolutie van de twintigste eeuw die het gevolg was van de toepassing van kennis op werk, de volgende stap de toepassing van kennis op kennis zal zijn. "Kennis wordt nu ook systematisch en doelgericht toegepast om te definiëren welke nieuwe kennis we nodig hebben, of deze haalbaar is en wat er moet gebeuren om kennis effectief te maken. Met andere woorden: kennis moet worden toegepast op systematische innovatie"⁷. Deze stap

---

³ Hemel, Zef (2002). *Creatieve Steden!* Ministerie van VROM, Vereniging Deltametropool.

⁴ Bianchini, F. & Landry, C. (1995) *The Creative City (The Demos Paper)*. Londen: Demos.

⁵ Kloosterman, R. (2004) *Delirious Rotterdam, Architectuur in Rotterdam als economisch clutser. Agora*, 01.

⁶ Florida, Richard (2002) *The Rise of the Creative Class*. New York: Basic Books.

⁷ Drucker, Peter (2004) *De werkbare maatschappij, essays over samenleving, politiek en management*. Antwerpen/Amsterdam: business Contact.

zal ingrijpend zijn omdat het een nieuw wereldbeeld vereist. De consequenties van deze stap zullen pas na meerdere decennia kunnen worden vast gesteld.

Op dit gedachtegoed bouwt Florida voort met zijn theorie over talent, technologie en tolerantie. Hij beschouwt het culturele klimaat en de aantrekkingskracht van een regio op talent als de voornaamste voorwaarden voor het innovatievermogen van de regionale economie. Creativiteit is de drijvende kracht daarachter. Richard Florida spreekt over de opkomst van een 'creatieve klasse'. Daartoe behoren, naast een harde kern van creatieve beroepen als kunstenaars, mediaberoepen, ontwerpers en marketingadviseurs, ook andere kennisintensieve beroepen, zoals toelevering aan, handel in, en distributie van kennisproductie, onderwijs, ambachten en ICT. Geen klasse in traditioneel 'marxistische' zin, zo stelt hij, maar een groep mensen die een belangrijk productiemiddel, creatieve capaciteiten, letterlijk in hun hoofd heeft. Hoewel ze zichzelf nog niet als unieke groep zien, hebben ze volgens zijn onderzoekingen veel voorkeuren, smaken en wensen gemeen. Deze klasse is zonder het zelf te beseffen dominant geworden in de samenleving en bepalend voor de levensstijl van anderen.

Uit een analyse van de Amerikaanse statistieken op stedelijk niveau leidt Florida af dat het aandeel van de creatieve klasse in de totale werkgelegenheid sterk toeneemt en dat de regionale economische groei daarmee direct samenhangt.

Deze analyse is uitgevoerd aan de hand van vier samengestelde indices:

- Creativiteitsindex mede op basis van het aandeel creatieve werkers
- Innovatie index op basis van onder andere patenten en andere nieuwe producten
- Hightech index op basis van de aanwezigheid van hightech industrie
- Diversiteitsindex afgemeten aan de mate waarin een gebied open staat voor nieuwe ideeën

Florida meent dat drie factoren beslissend zijn voor de regionale concurrentie kracht: talent, technologie en tolerantie.

Het nadeel van dit ruime begrip 'creatieve klasse' is de kans op verwatering. De voordelen zijn evident. De definitie maakt het mogelijk om een link met alle vormen van bedrijvigheid te leggen waardoor de functie van creativiteit als stuwende kracht in de economie en de creatieve klasse in de vormgeving van de samenleving onderzoekbaar wordt gemaakt. Door creativiteit aan te wijzen als de drijvende kracht achter de economische groei voegt Florida iets wezenlijks toe aan het debat. In de volgende hoofdstukken zullen we nagaan of de door hem geconstateerde samenhang tussen economische groei en groei van creatieve klasse ook voor de Europese landen en voor Nederland geldt.

Dit essay bouwt voort op Florida waar het gaat om de relatie tussen creativiteit en economie. In het schema hieronder wordt een drievoudige relatie gelegd tussen creativiteit en productie.

Op de eerste plaats wordt de rol van creativiteit in de regionale economie meestal in de culturele zin opgevat. Het is op zijn minst ongebruikelijk om over creativiteit als economische factor te spreken. Creativiteit wordt geïdentificeerd met kunst en cultuur. Kunst heeft voor alles een intrinsieke waarde, kunst om de kunst. Daarnaast zijn kunst en cultuur een inspiratiebron voor iedereen die actief of passief deelneemt aan het culturele leven.

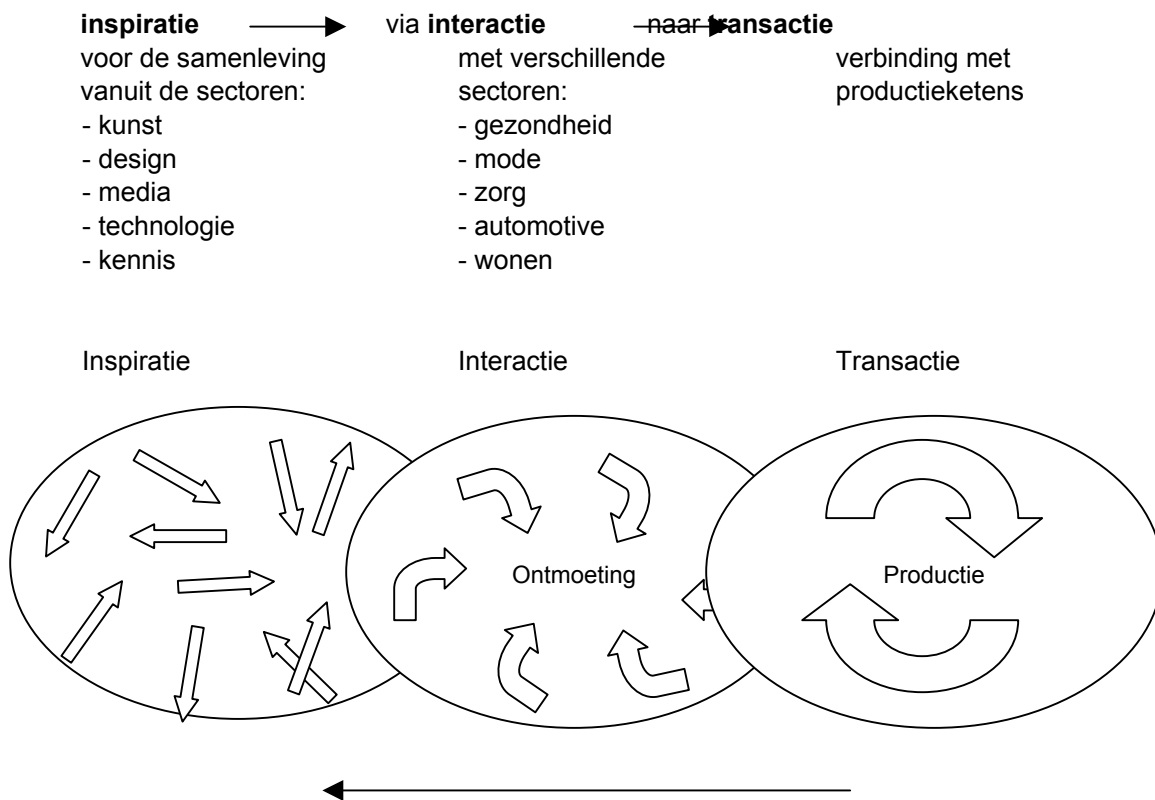
Op de tweede plaats kan cultuur actief benut worden om het interactieklimaat in de stad te verbeteren en daarmee het stedelijk imago te veranderen. Het culturaanbod van een stad, de culturele erfenis, maar ook de way of life worden vaak gezien als onderdeel van de 'brand', het merk waarmee de stad verkocht wordt aan de wereld. In de citymarketing is cultuur vooral een aanbod, een voorziening, waarvan bewoners en bezoekers gebruik kunnen maken. In veel steden, zoals Manchester, Glasgow, Bilbao en Dublin is cultuur ingezet om de stad te promoten als een culturele stad. De jaarlijkse culturele hoofdstad van Europa is een dankbare aanleiding om het culturele profiel van de stad op te poetsen. Ook festivals, beurzen en tentoonstellingen kunnen een aanleiding bieden tot ontmoeting en interactie, en een productieve kracht.

De 'creative industries' kunnen zowel een belangrijke factor zijn in het locale of regionale interactieklimaat, als deel uitmaken van verschillende productieketens op die momenten waarop kennis wordt verwerkt. Creatieve productie kan betrekking hebben op de kop van de economie,

nieuwe producten ontwikkelen, op de staart, nieuwe markten veroveren, maar ook op toepassingen van kennis, op productieprocessen of op het onderkennen van veranderingen in het gedrag van de consumenten.

In het onderstaande schema wordt creativiteit niet als een zelfstandige sector (de media, of ontwerpers) bekeken, maar als een productiekracht die in de matrix dwars op de economische sectoren staat. De veronderstelling is dat creativiteit, in de vorm van het potentieel aan innovatieve en goed opgeleide arbeidskrachten, de productiekracht is achter de regionale economische groei. Een regio die veel van dat potentieel aantrekt heeft een grote kans blijvend innovatief te zijn, mits dat potentieel in interactie komt met het ondernemerschap in de regio. Tenslotte vormt zich dan productie: de transactie.

Onderstaande figuur brengt in beeld hoe het creatief potentieel zich in elke regio afzonderlijk kan ontwikkelen tot productiekracht.

De levenscyclus van bedrijven hangt hiermee samen:

de uitvinding
het proces
het startersmilieu

onderzoek van markt
de toepassing, verfijning
de experimenteeruimte

toelevering en afname
productie en verbreding
het productieklimaat

In de creatieve economie wordt een nieuwe verbinding tot stand gebracht tussen cultuur en bedrijvigheid. Typerend voor deze verbinding is dat staatssecretaris Van der Laan het innovatieplatform van het kabinet heeft uitgenodigd onderzoek te doen naar de macro-economische effecten van cultuur. In een debat in de Balie op 13 april 2004 nam zij het standpunt in “dat creativiteit en cultuur productiefactoren zijn. Zonder ontwerpers is er geen innovatie: voor de economie zijn begrippen als beleving en identiteit steeds belangrijker. Naast de creatieve bedrijvigheid is creativiteit ook in de rest van de economie een productiefactor.”

De creatieve transformatie van de economie vindt plaats binnen een ruimtelijke context die sterk in beweging is. De traditionele cultuurproductie associëren wij met het hart van een stad, het stadscentrum, maar bieden deze centra ook de beste voorwaarden voor ontwikkeling voor 'creative industries' en voor de kennisproducenten?

3. Het internationaal perspectief: Jutlandisering

De Vierde Nota voor de ruimtelijke ordening had in zijn internationale oriëntatie een sterk accent op de mainports, Amsterdam - Schiphol en Rotterdam - haven, als de verbindingpunten met de internationale markten. De uitbreiding van Schiphol tot een Europese hub, de verbinding met het Europese HSL-net, en de Betuwelijn als de goederenverbinding met het achterland waren de speerpunten van het nationale investeringsbeleid. In de nota Ruimte keert de mainport benadering terug alsof er niets gebeurt is. Dat is niet zonder risico. Als de blik op de wereld verengd wordt tot de mainport als toegangspoort, is het vanzelfsprekend de distributiesector op te vatten als de ruggengraat van de Nederlandse economie. Over kennis, ICT, innovatie of cultuur lezen we alleen dat er een 'kennisdriehoek' zou bestaan tussen Aken, Leuven en Eindhoven. Daarbinnen vormt Eindhoven een brainport. Ondanks het innovatieplatform dat het kabinet heeft ingesteld lijkt de nota Ruimte geen weet te hebben van de ruimtelijke effecten en de vereisten van de kenniseconomie. In dit hoofdstuk zullen we aan de hand van de indices van Florida laten zien dat Nederland ook zonder mainport benadering goed heeft gepresteerd in vergelijking tot de andere Europese landen.

Aan de Vierde Nota ruimtelijke ordening lag de vrees ten grondslag dat Nederland door de perifere ligging binnen Europa zou kunnen worden uitgeschakeld in de internationale concurrentie. Achteraf kunnen we constateren dat de gevreesde 'Jutlandisering' niet is uitgekomen. Ondanks de vertraging van Betuwelijn en de HSL-zuid die al het nationale investeringsgeld voor meer dan een decennium hebben opgesoupeerd, is Nederland in de negentiger jaren niet weggezakt in de internationale concurrentie.

Het is heel anders gelopen en niet alleen in Nederland. Ook Jutland is niet meer wat het geweest is. Volgens het onderzoek van Florida en Tinagli⁸ zijn de Noord Europese landen zoals Finland, Zweden, Denemarken en Nederland het meest concurrerend met de VS.

Table 4: The Euro-Creativity Index

Euro-Creativity Index		TALENT INDEX			TECHNOLOGY INDEX			TOLERANCE INDEX		
		Creative Class Index	Human Capital Index	Scientific Talent Index	Innov. Index	High Tech Innov. Index	R&D Index	Attitudes Index	Values Index	Self-Express Index
Rank	Score									
1. Sweden	0.81	8	7	2	2	3	1	2	1	1
2. USA	0.73	1	1	3	1	1	3	n.a.	13	4
3. Finland	0.72	4	6	1	4	2	2	3	5	10
4. Netherlands	0.67	3	2	10	6	4	8	5	4	2
5. Denmark	0.58	9	15	4	5	5	6	7	3	3
6. Germany	0.57	11	4	7	3	6	4	12	2	9
7. Belgium	0.53	2	8	6	7	9	7	13	8	8
8. UK*	0.52	5	3	8	9	6	9	8	9	6
9. France	0.46	n.a.	11	5	10	8	5	11	7	11
10. Austria	0.42	12	14	11	8	10	0	9	10	5
11. Ireland	0.37	6	10	9	11	12	1	5	15	7
11. Spain	0.37	10	4	12	13	13	3	1	12	14
13. Italy	0.34	13	12	13	12	11	2	4	11	12
14. Greece	0.31	7	9	15	14	14	5	14	6	13
15. Portugal	0.19	14	13	14	15	15	4	9	14	15

*Note: The numbers in column 3-11 indicate the relative position of the specific country with respect to the dimension reported in the column header (i.e. number 1 on the Human Capital column indicates that the country ranks first on human capital dimension). In bold, tied results.
* The scores on the Values Index and Self-Expression Index refer to Britain (excluding Northern Ireland), for all other indexes scores refer to United Kingdom (Britain and Northern Ireland)*

⁸ Florida, R. & Tinagli, I. (februari 2004). Europe in the creative age.

Nederland scoort hoog op de Euro-creativity index dankzij de omvang van de creatieve klasse die bijna even groot is als in de VS ca. 30 %, de patentenproductie, de tolerantie en het opleidingsniveau van de bevolking.

**Table 5: The Euro-Creativity Trend Index:
Trends in Talent and Technology growth since 1995**

Euro-Creativity Trend Index		Growth in Creative Class	Growth in Scientific Talent	Growth in Patents	Growth in R&D
Rank	Score				
1. Ireland	0.89	1	1	2	2
2. Finland	0.60	10	2	6	1
3. Portugal	0.51	14	4	1	3
4. Denmark	0.38	4	11	3	6
5. Spain	0.37	9	5	8	4
6. Greece	0.36	12	6	4	9
7. Sweden	0.35	3	9	5	10
7. Belgium	0.35	5	10	7	5
9. Austria	0.34	10	3	9	8
10. US	0.33	7	7	14	7
11. Netherlands	0.27	2	8	10	12
12. Germany	0.20	8	14	12	11
13. Italy	0.18	6	15	11	13
14. United Kingdom	0.15	13	12	13	14
15. France	0.08	n.a.	13	15	15

Florida en Tinagli hebben op basis van hun indicatoren een voorspelling gedaan. De vooruitzichten voor Nederland zijn uitgesproken ongunstig. Op de 'trendindex' zakt Nederland naar de 11^e plaats dankzij de geringe aantrekkingskracht op scientific talent, de terugval in de groei van patenten en de geringe uitgaven in R&D.

Nederland heeft Jutland achter zich gelaten, maar nog niet voorgoed.

Denemarken en Zweden hebben zich bij de bouw van de brug over de Sund niet laten leiden door de mainportgedachte. De verbinding van het stedelijk kapitaal van Kopenhagen met Malmö en de historische universiteitsstad Lund in zuidwest Zweden is in essentie een kennisbrug. De kritische massa die door de verbinding is ontstaan levert aan beide zijden een versnelling van de ontwik-keling op. Door de brug is een historische band tussen het voormalige Deense rijk en Skåne in Zweden hersteld en een nieuwe identiteit gecreëerd die steunt op economische en culturele peilers. Het effect ervan wordt weliswaar afgeremd door de verschillen in wetgeving en bestuur maar blijft spectaculair.

Het vergelijkend onderzoek van Florida en Tinagli laat een duidelijk verband zien tussen de groei van het bruto binnenlands product en de groei van de creatieve klasse binnen de totale werkgelegenheid. Opvallend is dat de traditionele industriële Europese naties het in deze vergelijking niet zo goed doen als de Noordelijke landen. Om meer te weten over de in dit figuur getoonde samenhang is gedetailleerder onderzoek nodig naar de factoren die de verschillen tussen de landen bepalen en naar de wijze waarop creativiteit doorwerkt in de economie.

The ECI and GDP Per Capita

Source: European Commission, *Towards a European Research Area; Science Technology and Innovation, Key Figures 2000*.

De globalisering brengt steeds meer regio's in de wereld onder hetzelfde regime van de wereldmarkt. De traditionele productiewijze en traditionele sociale verbanden worden door de nieuwe verhouding ontbonden maar daarmee is nog niet gezegd dat alle regionale verschillen zullen verdwijnen. Het tijd/ruimte regiem dat typerend was voor de traditionele cultuur maakt plaats voor nieuwe arrangementen. Het weerstands- en aanpassingsvermogen van de lokale cultuur hangt af van de mate van openheid voor de wereld en de snelheid waarmee men de vaardigheden van de kenniseconomie weet te verwerven. Daarin onderscheidt zich opnieuw een lokale en specifieke kwaliteit van een regio, land of stad, als een onderscheidend criterium. Een regio die zich weigert aan te passen aan de wereldverhoudingen vervalt snel tot grote armoede en leegloop. Een regio die beter in staat is talent en creatieve kwaliteit aan zich te binden heeft een sterkere concurrentiepositie op de markt dan een regio waar het talent na het afstuderen vertrekt. Of in de termen van Florida: een regio met een sterke sociale cohesie, een sterk verenigingsleven is conservatiever en minder geneigd tot creatieve ontwikkelingen dan een regio waarin de verbanden losser zijn en de tolerantie voor afwijkend gedrag groter. Nederland doet het goed volgens Florida en Tinagli dankzij de uitgesproken tolerante cultuur. Er zijn twee problemen bij de jacht op talent. Het eerste is dat Nederland op de trend index zakt naar een achtste plaats wat betreft de groei van het talent en nog lager bij de productie van patenten en R&D uitgaven, als gevolg van een jarenlange desinvestering in het hoger onderwijs. Het tweede is dat het buitengewoon moeilijk is voor talent om zich in Nederland te vestigen. Zowel bedrijfsleven als universiteiten beklagen zich hier al jaren over, overigens zonder veel resultaat.⁹

Alvorens specifiek in te gaan op de ruimtelijke vestigingspatronen van creatieve bedrijvigheid in Nederland, eerst iets over het begrip stedelijk netwerk in de kennissamenleving.

⁹ De Stad bv (2003). *Intelligente manier van leven*. uitgave BrabantStad.

4. Space of flows

Op het ruimtelijke vlak hebben de ICT-ontwikkeling en mobiliteitsexplosie van de afgelopen 15 jaar gezorgd voor een fundamentele omwenteling in het denken over plaats en tijd. De begrippen 'stad' en 'nabijheid' worden verdrongen door 'netwerk' en 'stroom'. In de nota Ruimte van het kabinet vindt deze verandering zijn weerslag in de term 'stedelijk netwerk'.

In de Vierde Nota voor de ruimtelijke ordening was het begrip stedelijk netwerk nog niet uitgevonden. Er werd gesproken in termen van stadsgewesten en de kaderwet bood uitzicht op een nieuwe bestuurlijke vorm voor de grootstedelijke regio's. Een decennium later is niet alleen de kaderwet uit het vizier geraakt maar ook het begrip stadsgewest. In plaats daarvan heeft het begrip stedelijk netwerk sinds kort beleidsrelevantie gekregen.

Het stedelijk netwerk is een begrip dat vele vormen van gebruik kent. Soms als analytisch instrument, soms als een ruimtelijke entiteit en soms als object voor beleid. Het begrip is nauw verbonden met het denken over de informatiemaatschappij en duidt de nieuwe vorm aan die de urbanisatie heeft aangenomen in het tijdperk waarin de stromen van informatie, goederen en mensen een wereldomspannend netwerk zijn gaan vormen. Binnen dit netwerk van de stromen (space of flows)¹⁰ bestaan ook ruimtelijke netwerken (space of places) met een fysiek, economisch en cultureel karakter. De vraag op welke schaal deze ruimtelijke netwerken gedefinieerd kunnen worden hangt sterk af van het doel waarvoor het begrip gebruikt wordt.

Volgens Castells is naast de 'space of places', de geografisch begrensde ruimte, ook een 'space of flows' ontstaan. In de stromen bewegen mensen, goederen en informatie. De wereldwijde stromen zijn bepalend voor nieuwe verhoudingen en hiërarchieën tussen plaatsen en steden in de wereld. De globalisering van de economie drukt zich ruimtelijk uit in een space of flows. De space of flows verscherpt de mondiale concurrentie tussen steden en regio's. De effecten zijn tegenstrijdig. Enerzijds treedt door de globalisering een egalisering van de marktverhoudingen op, met als gevolg dat een wereldwijde herverdeling van economische activiteiten plaatsvindt, zodat de meest gunstige verhouding tussen kosten en kwaliteit ontstaat. Na de mondiale herverdeling van de goederenproductie vindt nu ook een herordening van de kennisproductie plaats. Behalve kosten weegt de kwaliteit van de kennisproductie zwaar bij de inkoop en productie van kennis door bedrijven.

India is niet dommer, wel goedkoper

Outsourcing neemt een hoge vlucht, niet alleen callcentra's worden verplaatst, ook hoogwaardige arbeid, zoals softwareontwikkeling vindt steeds vaker plaats in lagelonenlanden als India. Shell en ABN Amro kondigden onlangs aan een groot deel van hun automatiseringsactiviteiten te verplaatsen naar India. Ernst & Young meldt in haar ICT Barometer dat 15.000 banen op de tocht staan door outsourcing van ICT.

De consequentie van de space of flows is dat alles in principe verplaatsbaar is, de concurrentiepositie van lagelonenlanden als in Azië neemt daarmee sterk toe. Werd eerst gedacht dat alleen laagwaardige productie zich zou verplaatsen, nu realiseert men zich dat ook in deze landen jaarlijks duizenden gespecialiseerde technologen afstuderen

Een voorbeeld is de kennisdriehoek, Aken, Leuven, Eindhoven waarover de nota Ruimte spreekt. Deze uitsnede is tamelijk willekeurig: waarom niet gekozen voor Lille, Köln, Amsterdam. De reden is dat deze driehoek het domein is waarbinnen de meeste research van Philips en de aanverwante bedrijven plaatsvindt. Abusievelijk is Nijmegen, waar ook een forse research van Philips is gevestigd, niet meegenomen. Daar is wel alle reden voor, want in deze driehoek wordt het overgrote deel van de Nederlandse patenten geproduceerd en ook het grootste deel van de R&D uitgaven besteed. De kennisdriehoek waar de nota Ruimte over spreekt, staat onder permanente druk van landen waar

¹⁰ Castells, Manuel (1996). *The rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell Publishers.

technologische kennis goedkoper kan worden geproduceerd. Dat deze driehoek belangrijk is zal niemand ontkennen, maar het typeert de kabinetsvisie dat alleen gekeken is naar de technologische research. De andere ruimtelijke patronen van de kennissamenleving zijn blijkbaar geheel onbekend.

De informatiesamenleving beschikt over een fijnmazig netwerk van internationale internetverbindingen waarin een begrip als mainport moeilijk te hanteren valt. Vele knooppunten zoals Groningen of Enschede kunnen heel goed wereldwijd communiceren via het internet zonder zware infrastructuur. Zij zouden zich evengoed brainport kunnen noemen.

Het stedelijk netwerk dat in Holland al sinds de 17^e eeuw bestaat had een fysiek systeem van waterwegen nodig om de synergie tussen gespecialiseerde steden te benutten.

Wat is de infrastructuur die in de kenniseconomie de synergie tussen de steden tot stand brengt?

In de geografie wordt het daily urban system (een uur reizen van huis naar werk) gehanteerd als eenheid. Voor stedelijke netwerken afzonderlijk klopt dat, maar op nationale schaal is er geen daily urban system. Toch is er wel een nationaal stedelijk netwerk met een structuur en een onderlinge taakverdeling.

Vaak wordt gesproken over de A2 als kennis-as van Nederland.¹¹ Deze as verbindt de Zuidas en Schiphol met de grote knooppunten voor kennis, cultuur en ICT: Utrecht, 's-Hertogenbosch, Eindhoven, Venlo en Maastricht. In de kaart van spreiding van ICT en media¹² springt de A2 eruit. Er is ook een duidelijke taakverdeling tussen de knooppunten. De productie van content is geconcentreerd in Amsterdam en het Gooi. De service wordt verleend in Utrecht en de regio Eindhoven levert de hardware. Ook de dienstverlening is sterk geconcentreerd langs de A2 en lijkt deze infrastructuur goed te kunnen gebruiken.

Daarnaast loopt volgens de economische hittekaart van Nederland vanuit de Randstad een drietal dienstverleningsporen door het land. Het eerste spoor loopt naar het Noorden via Almere, Lelystad, Heerenveen en dan vooral Leeuwarden en Groningen. Een tweede spoor volgt de weg Amersfoort, Apeldoorn, Deventer, Zwolle en zuidelijker Enschede. Een derde dienstverleningsspoor loopt via Utrecht naar Arnhem en Nijmegen.¹³

De schaal van Nederland en onderlinge concurrentie tussen de steden zorgen voor een natuurlijke specialisatie. De stad Nederland vaart daar wel bij.

Op de schaal van Europa bezien maakt heel Nederland deel uit van de noordwestelijke Megapool, het meest dicht bevolkte gebied van Europa met een zeer groot economisch product. Op deze schaal, die in de huidige wereldverhouding belangrijker is dan de stadsstaat Nederland, is de infrastructuur niet meer dan een slecht georganiseerd resultaat van incrementele verbeteringen. Het organiseren van de megapool op de vereisten van de kennissamenleving is de opgave die voor ligt. Om een stad op een dergelijke schaa sprong te organiseren is niet alleen een schaa sprong nodig in het denken maar ook in de techniek. In dat opzicht is het voortzetten van de planvorming van de magneetzweefbaan in de nota Ruimte een goede zaak. Behalve Groningen, kan ook de Deltametropool er groot voordeel bij hebben als Noordwest Europa ontsloten zou worden met een metro op Europese schaal. Het daily urban system kan zich dan ontwikkelen tot een schaal van 350 kilometer. Voor de creatieve klasse in een klein land is dat een aantrekkelijk perspectief.

De omwentelingen in de economie en in de ruimte hebben grote gevolgen voor het ruimtegebruik in stedelijke netwerken. Voorlopig zijn er meer vragen dan antwoorden. Betekent 'stad' als geografische eenheid nog wel iets in het tijdperk van de netwerken? Bevinden de centra van inspiratie en creativiteit zich wel in het geografisch centrum van het stedelijk netwerk?

Waar in het stedelijk netwerk zijn de voorwaarden aanwezig voor de interactie tussen de creatieve sector en andere delen van de economie: hightech, media, ambachten, mode of voedingsindustrie.

Wat zijn de potenties voor creativiteit en innovatie van bestaande stedelijke milieus?

---

¹¹ Louter, P. (februari 2003). *Economische hittekaart van Nederland*. Rapport Ministerie van Economische Zaken.

¹² Rutten, P. (2002). *ICT in the Northern Randstad: Noord-Holland Zuid and Almere*. Rapport TNO.

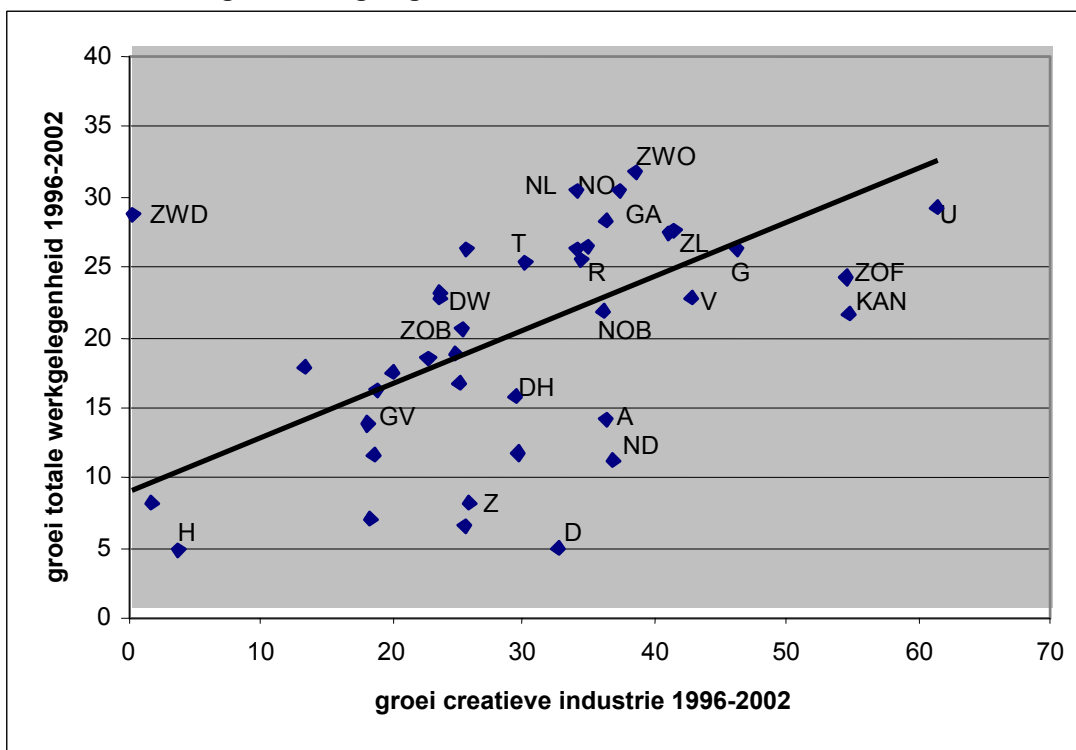
¹³ Louter, P. (februari 2003). *Economische hittekaart van Nederland*. Rapport Ministerie van Economische Zaken.

5. Nederland als creatieve stad

Op dit moment wordt door De Stad bv en ABF research een onderzoek gedaan naar de economische impact van de creativiteit op de economie op basis van indices die vergelijkbaar zijn met Richard Florida. De voorlopige resultaten bevestigen het verband tussen groei van de creatieve klasse en groei van het bruto regionaal product voor de Corop regio's in Nederland. Onderstaande grafiek laat dit verband duidelijk zien. Hetzelfde verband is ook vastgesteld voor de steden uit de Atlas van Nederlandse gemeenten.

Uit de vergelijking van regio's in de VS, veelal in schaal en inwoneraantal vergelijkbaar met Nederland als geheel, en de vergelijking van Europese landen was hetzelfde verband naar voren gekomen. In dit hoofdstuk zullen we trachten na te gaan wat dit verband en de regionale verschillen voor Nederland kunnen betekenen. Daartoe zullen we per regio een profiel schetsen en vervolgens enkele conclusies trekken over Nederland als geheel.

Grafiek: relatieve groei werkgelegenheid 1996-2002

(verklaring afkortingen, zie bijlage 2)

Uit beide onderzoeken blijkt een opvallende verscheidenheid aan profielen van steden en stedelijke regio's. Utrecht, Arnhem/Nijmegen en Groningen zijn snelle groeiers in het relatieve aandeel van de creatieve klasse. Groot Amsterdam en Rijnmond doen mee in de subtop, terwijl Zuidoost Brabant, Den Haag en Gooi en Vecht wat achterblijven in groei van de creatieve klasse. Almere en Zoetermeer zijn wel snelle groeiers, vooral door de ICT sector. Zoetermeer wordt door de onderzoekers aangeduid als 'Nerdistan'.

Hieronder lopen we de stedelijke netwerken nog eens langs en blijven telkens even stilstaan bij de sterkten en zwaktes.

Noordvleugel Randstad

De Noordvleugel als geheel is sterk in cultuur, media, ICT (vooral content) en zakelijke dienstverlening. Amsterdam is een geval apart. Het historisch DNA van de stad, de nabijheid van de media in het Gooi, de vrijbuiterscultuur, enkele opvallende persoonlijkheden en het toeval hebben er samen voor gezorgd dat de Amsterdamse regio in absolute omvang van de creatieve klasse de lijst van creatieve regio's aanvoert met een straatlengte voorsprong. Om te beginnen is Amsterdam dé

bohémienstad van Nederland. De helft van de Nederlandse kunstenaars woont er. Amsterdam was het afgelopen decennium de broedplaats van veel nieuwe bedrijvigheid in ICT, vooral design en content, media marketing, consultancy en zakelijke dienstverlening. De broedplaatsfunctie die in de tachtiger jaren werd vervuld door de kraakbeweging heeft zich vervolgens uitgespreid over andere delen van de stad. Instellingen als het centrum voor oude en nieuwe media in de Waag, de oprichting van XS4all en het toeval, waardoor de internetknoop bij het Nikhef in de Watergraafsmeer en in Westpoort gelegen zijn, hebben elkaar versterkt. In de negentiger jaren konden veel bedrijven hun start maken in de niches van de markt en letterlijk in de kelders van de grachtenpanden. Al snel spreidde het milieu voor nieuwe bedrijvigheid zich uit over de binnenstad en de omliggende 19^e eeuwse wijken. De creatieve economie met zijn aantrekkingskracht op hoogopgeleide professionals kan verantwoordelijk worden gehouden voor de gentrification van wijken als de Pijp, Westerpark en recent ook de Baarsjes. De restaurants, cafe's en huizenprijzen zijn de creatieve klasse op hun tocht door de stad gevolgd. De groei van de creatieve klasse ging gelijk op met de groei van hun afzetmarkt op de Zuidas, grotere bedrijvigheid langs de A10 en de vele nieuwe vormen van zakelijke dienstverlening in Amsterdam Zuid en de binnenstad.

Dat wil niet zeggen dat het nog steeds goed gaat met deze stad. Amsterdam is één van de weinige steden waar het aandeel creatieve klasse stagneert. De opstellers van de Atlas houden het gebrek aan beschikbare goedkope ruimte (als gevolg van de hoge huizenprijzen en het grote aandeel sociale woningen die verdeeld worden volgens starre normen) verantwoordelijk voor de stagnatie. De stagnatie binnen de stad wordt overigens ruimschoots gecompenseerd op het regionale niveau. Zowel Amstelveen als Zaanstad nemen een flink deel van de groei van de creatieve klasse voor hun rekening.

Zaanstad

Het onderzoek van de Stad bv en Stad en Mens in Zaanstad bevestigt het beeld van het onderzoek dat door Etin is uitgevoerd in Eindhoven¹⁴. Het gaat vooral om kleine bedrijven (1 tot 5 werknemers) met een bescheiden markt. Veel van deze ondernemingen kennen hun markt nauwelijks en hebben geen speciale economische relatie met hun omgeving. De creatieve professionals, die vaak zelf werkscheppend zijn en veelal zelfstandig, hebben zich vooral in stedelijke omgevingen gevestigd, maar niet perse in de centra. Vaak bevinden deze bedrijven zich in de schil direct rond de centra in de vooroorlogse wijken of nog verder in de stadsrand.

In de beginfase zoeken deze bedrijven zo laag mogelijke kosten. Dat kan zijn aan huis of in een zeer goedkope atelierruimte. Vervolgens bieden de meer karakteristieke omgevingen als oude fabrieken, loodsen en kelders van grachtenpanden onderdak aan de bedrijven. De locatiekeuze is afhankelijk van de behoefte om kosten te drukken, veel ruimte te kunnen gebruiken voor werkplaatsen of juist de inspiratie van de omgeving te benutten.

In een derde stap, naar grootschaliger productie, kiezen een aantal bedrijven voor locaties als Zaanstad waar karakteristieke ruimte tegen relatief lage kosten beschikbaar is in het industrieel erfgoed aan de Zaan.

Opvallend is dat de bedrijven in Zaanstad de binnenstad en het stedelijk netwerk van Amsterdam als geheel wel beschouwen als een belangrijke omgeving voor hun bedrijf. Andersom is het bewustzijn in de centrumstad dat Zaanstad iets te bieden heeft aan de creatieve professionals nog verre van aanwezig. Wij vermoeden dat ook in de andere stedelijke netwerken zal blijken dat kennis bij de lokale overheid van de vraag zoals die leeft bij de creatieve professionals, gering is.

Utrecht

De relatieve omvang van de creatieve klasse als aandeel in de totale werkgelegenheid is in Utrecht en het Gooi het snelst gegroeid. Utrecht is naast cultuurstad vooral een sterk ICT dienstverleningscentrum. Het Gooi is nog steeds het mediacentrum van Nederland, maar ook daar is de groei eruit. Almere profiteert van de media ontwikkeling in het Gooi en heeft inmiddels een respectabel aantal inwoners dat zich op de markt van nieuwe media een plaats verworven heeft, waarbij de werkplek in veel gevallen het tuinhuis of de hobbykamer is.

---

¹⁴ Bosch, G., Doets, B., Kerste, R. (juni 2003). *Het Creatief DNA van de regio Eindhoven*. Rapport Etin.

KAN

De regio Arnhem en Nijmegen (KAN) heeft een snel groeiende creatieve klasse. In Nijmegen hangt deze groei vooral samen met de spin off van de universiteit en de sterk technisch georiënteerde bedrijven als Philips. Arnhem is meer een cultuurstad en staat tweede op de bohémienlijst. Ook in deze steden zijn vele broedplaatsfuncties aanwezig, maar met name Arnhem lijkt het moeilijk te hebben met het vasthouden van de spin off van de modeacademie en de Hogeschool voor de kunst. Marlies Dekkers vertrok naar Antwerpen om een succesvolle lingerielijn op te zetten en anderen deden hetzelfde in Amsterdam. Arnhem versterkt het profiel van modestad door het organiseren van een Mode biënnale. Maar een interactieklimaat alleen zal niet voldoende zijn. Om blijvend een positie te verwerven op een thema als mode is meer massa nodig en vooral ook een omgeving waarin jonge ontwerpers snel de eerste stappen naar zelfstandig ondernemerschap kunnen zetten.

BrabantStad

Zuidoost Brabant (Eindhoven) heeft een bovengemiddelde groei in bruto regionaal product en creatieve klasse. Het is de enige Nederlandse regio met een sterk industrieel en technologisch profiel. Voor de Nederlandse economie is de regio essentieel: de meeste ICT hardware, embedded systems en digitale toepassingen op grafisch terrein, maar ook printtechnieken worden daar ontwikkeld en deels geproduceerd. Toch is bescheidenheid op zijn plaats: in vergelijking met de grote industriële regio's in Europa is de regio ZO-brabant, Noord en Midden Limburg maar bescheiden van omvang. Op indicatoren zoals talent, R&D uitgaven, patentenproductie en high tech doet de regio het veel beter dan de rest van Nederland. Het onderzoek van Etin¹⁵ geeft inzicht in het aandeel dat de creatieve industries hebben in de werkgelegenheid van de Eindhovense regio. Met een aandeel van 8% is de culturele industrie groter dan de bouw (7%) en niet onbelangrijk voor de regionale economie als geheel. Het gaat vooral om kleine bedrijven. De helft van de ondernemers drijft een eenmanszaak en 87% heeft minder dan 10 werknemers. De meeste bedrijven in het Etin onderzoek hebben een omzet van € 50.000 of lager.

Eindhoven is in veel opzichten de economische en technologische motor van het stedelijk netwerk BrabantStad. In dit stedelijk netwerk worden verschillende kwaliteiten, de dienstverlening van 's-Hertogenbosch, de kennisintensieve maakindustrie van ZO Brabant, het industriële en alpha/gamma profiel van Tilburg en Breda gebundeld tot een veelzijdige regio. Opvallend is dat deze vanouds industriële regio zich zo goed hersteld heeft na de neergang in de zeventiger en tachtiger jaren. De kennisintensieve industrie en de groei van de diensten sector zijn hier debet aan. De afgelopen jaren hebben de stuwende sectoren in deze regio een sterke groei doorgemaakt en daarmee is BrabantStad voor de Nederlandse economie een belangrijke stuwende kracht. De regio blijkt wel zeer conjunctuurgevoelig. Daarbij komt de kwetsbaarheid van de regio Eindhoven als het gaat om de T van talent. Om de koppositie als innovatieland in Europa te kunnen behouden zijn stevige investeringen nodig in de kweek van talent, zowel Nederlands talent als buitenlands talent.¹⁶

Zuidvleugel

De Zuidvleugel en dan met name de regio Rotterdam mag dan achterblijven bij de Noordvleugel, de groei van de economie én van de creatieve klasse zijn boven gemiddeld. De transformatie van de Rijnmond is in volle gang. De kapitaalintensieve industrie (petrochemie) heeft nog steeds een hoge toegevoegde waarde maar de groei van arbeidsplaatsen is bescheiden. De werkgelegenheid van de distributiesector die in de negentiger jaren opnieuw gegroeid is, strijkt vaak neer waar veel plaats en een goede bereikbaarheid gegarandeerd is. Dat is vaak ver van de mainport. De havengebonden bedrijvigheid van Rotterdam neemt relatief veel ruimte in beslag en levert weinig werkgelegenheid op. Toch valt de economische prestatie mee. Rotterdam is erin geslaagd een breder profiel te ontwikkelen dan de haven alleen. Het cultuurbeleid, het internationale filmfestival Rotterdam en Poetry International hebben gezorgd voor een ombuiging van het klimaat en het imago van Rotterdam tot festivalstad. Daaruit blijkt dat lokaal beleid er wel degelijk toe doet als het gaat om het scheppen van een klimaat waarin de creativiteit kan bloeien.

¹⁵ Bosch, G., Doets, B., Kerste, R. (juni 2003). *Het Creatief DNA van de regio Eindhoven*. Rapport Etin.

¹⁶ Florida, R. & Tinagli, I. (februari 2004). *Europe in the creative age*.

Delft

Delft doet het opvallend slecht voor een universiteitsstad. De creatieve kern is vrij groot in deze stad, maar de groei is afwezig. Ook op de high tech indicatoren staat Delft stil. Blijkbaar vindt de spin off van Delft zijn weg elders binnen de Randstad en Nederland. Voor de architectuur plukt Rotterdam de vruchten van de nabijheid van de TUD. Voor wat betreft de andere disciplines is het minder duidelijk. De Zuidvleugel is er tot nu toe niet in geslaagd de pretentie van een stedelijk netwerk te vertalen in een effectief regionaal beleid.

De Jimmy Hendrix van de architectuur.

Een vergelijkend onderzoek van Kloosterman naar de vestiging van ontwerp- en architectenbureaus in de vier grote steden laat een opmerkelijke groei van de vestiging van architectenbureaus in Rotterdam zien. De vestiging van OMA en de school die Rem Koolhaas heeft gemaakt hebben hun sporen in de stad nagelaten. Maar ook het stedelijk beleid heeft een architectuurklimaat in Rotterdam geschapen. De vestiging van het NAI, de verhuizing van het Berlage instituut naar Rotterdam, de Architectuur Biënnale, de Academie, en de aanwezigheid van Delft op korte afstand, heeft gezorgd voor een zichzelf versterkende magneetwerking van deze stad op architecten. Rotterdam huisvest nu bijna evenveel architecten als Amsterdam. Kloosterman wijst erop dat in de vakliteratuur de Rotterdamse bureaus meer de aandacht op zich weten te vestigen. Hij verklaart dat verschil uit de reputatie die Koolhaas gevestigd heeft als 'superstar', de Jimmy Hendrix van de architectuur. Wat betreft de ontwerpdiscipline is het vestigingspatroon nog niet onderzocht. Zeker is dat Amsterdam en Eindhoven hierin een aparte positie innemen. De Design Academy, de Witte Dame en het Design instituut kunnen gezamenlijk voor een soortgelijk effect zorgen als is ongetreden in de architectuur voor Rotterdam

Groningen

De overige spreiding van de ICT bedrijven over Nederland heeft sterk te maken met agglomeratie en clustereffecten. Groningen is op de ICT kaart een 'stand alone' centrum met een sterke spin off van KPN en de universiteit, op de gezondheidszorg en de economie. De culturele investeringen van Groningen in het stadscentrum en het Groninger museum hebben de stad weggetrokken van het lot van de provincie stad. Het Noorden heeft maar één hoofdstad en dat is onmiskenbaar Groningen. Groningen maakt deel uit van de kennisintensieve economie die zijn zwaartepunt in de Randstad heeft. De bedrijven in Groningen vissen op het gebied van kennisintensieve bedrijvigheid in dezelfde vijver als de Randstad. Dat is een uitzonderlijke prestatie gezien de sterk perifere ligging van de stad. De enige remedie zou kunnen zijn dat Groningen binnen het daily urban system van Nederland word gebracht door een hogesnelheidslijn.

Twente

Twente heeft een reputatie op te houden als het tweede industriële centrum van Nederland. Met Stork en de textielindustrie was Twente in de twintigste eeuw een innovatief industrieel gebied. Anderhalve eeuw later werkt dit imago nog steeds door in de positie van de universiteit, maar het industrieel erfgoed is grotendeels onder de sloophamer gevallen. Enschede is een op zichzelf staand centrum voor informatietechnologie met als ruggengraat de universiteit Twente en daarnaast sterke onderdelen als het Telematica instituut en een aantal sterke communicatiebedrijven. Twente is slecht in staat voldoende aantrekkingskracht uit te oefenen op het creatief talent om zich in de streek te vestigen. De meeste afgestudeerden van de UT vertrekken na het ontvangen van de bul. Het vertrek van het researchcentrum van Ericsson was een klap die Twente nog niet te boven gekomen is. Alle pogingen om meer communicatie en media georiënteerde bedrijven naar Enschede te trekken zijn vastgelopen op een gebrek aan massa en imago. De vuurwerkcramp kan voor de toekomst een impuls betekenen maar vooralsnog is het dat niet. De wederopbouw van Enschede als creatieve en ondernemende stad vereist vooral veel eigen initiatief van de meest avant-gardistische ondernemers in de groeisectoren van de economie. Een integraal plan voor de wederopbouw Roombeek is per definitie symbolisch voor de ambities van het bestuur en daardoor statisch.

De wederopbouw van Roombeek gaat gepaard met forse ambities om Enschede in een klap op de kaart te zetten als mediastad. Het initiatief voor een Media Art Center zou het symbool kunnen worden van de vernieuwing en zou met opzienbarende architectuur ook de blikvanger van Enschede kunnen zijn. De kosten van het plan worden steeds hoger, waardoor ook de financiële risico's toenemen. De stapeling van ambities binnen een toch al ingewikkeld ruimtelijk plan heeft een vertragende werking. De toenemende complexiteit en de onderlinge afhankelijkheid van planonderdelen worden een belemmering van het eigen initiatief en ondernemerschap van de oprichters.

6. Op zoek naar de creatieve milieus

In dit slothoofdstuk formuleren we enkele conclusies met betrekking tot de mogelijkheden om de creativiteit van de economie te bevorderen met ruimtelijke en andere middelen. Over de toekomst valt niets met zekerheid te zeggen, zeker als het onderwerp zo breed is als de creatieve stad. De kennis over het onderwerp is nog pril. Zoals altijd bestaat een beschouwing over de toekomst uit integratie van fragmentarische kennis van verschillende disciplines over deelaspecten. Zekerheden zijn er niet, maar er zou geprobeerd kunnen worden de vraag van de creatieve klasse centraal te stellen om daaruit de vereisten te destilleren van de transformatie van de stedelijke netwerken tot creatieve ontmoetings- en productieplaatsen in de nieuwe economie. Dat is wat de Stad, Stad en Mens, ABF research en de B&A groep gezamenlijk proberen in het project Creativiteit als productiefactor.¹⁷

Talent en tolerance

Een terrein waarop met een grote impact en op korte termijn kan worden geïntervenieerd betreft het immigratiebeleid. Als talent de zwakke kant is van het economisch klimaat in Nederland is hervorming van het onderwijssysteem de langste weg naar verbetering. De aantrekkingskracht van ons land op de creatiefste en knapste mensen van alle continenten kan snel vergroot worden door een soepel immigratiebeleid voor hoogopgeleide migranten. Wethouder Dales van Amsterdam had het grootste gelijk van de wereld toen hij hoogopgeleide asielzoekers uit Rotterdam uitnodigde om naar Amsterdam te komen, maar dan moet Amsterdam ook een wetenschappelijk topklimaat kunnen bieden. Een soepel immigratiebeleid voor kenniswerkers betekent dat iedereen die een uitnodiging ontvangt om hier te komen werken of studeren met voorrang wordt behandeld. Tot het immigratiebeleid behoort ook aandacht voor stedelijke huisvesting van studenten, docenten en expats. De voorwaarden daarvoor zijn vooral snelle beschikbaarheid, en als het gaat om studenten en starters bescheiden prijzen. Een creatieve stad is per definitie toegankelijk voor alle creatieve talenten van de wereld en geen dure stad.

Londen blijkt in veel opzichten een sterke immigratiestad. Een groep asielzoekers uit Somalië die eerst naar Nederland was gekomen en hier uitstekend Nederlands heeft leren spreken, blijkt de afgelopen jaren te zijn vertrokken naar Londen omdat de voorwaarden voor het starten van eigen bedrijven in deze stad veel gunstiger zijn. Zij zijn daar uitermate succesvol. Hoewel Londen over het geheel genomen een dure stad is, zijn er toch meerdere enclaves waarin gemeenschappen jonge migranten zich kunnen handhaven. Wie in Camdentown het straatbeeld bekijkt ziet voornamelijk jongeren tussen de 18 en 35 jaar. Het uitgaans- en caféleven en de winkels hebben zich aangepast. Camdentown is hip.

De toegankelijke stad

De creatieve stad kent zowel topmilieus als startermilieus met een grote toegankelijkheid. De Nederlandse volkshuisvestingspolitiek en de Amsterdamse toewijzingsregels zijn daarvoor niet

¹⁷ De Stad bv e.a. (mei 2004). *Creativiteit als productiefactor*. Projectvoorstel.

bevorderlijk. Steden met een groot aantal sociale woningen en een lange wachtlijst zoals Amsterdam zitten potdicht.

Er zijn twee manieren om een veel groter aantal woningen te onttrekken aan de huidige toewijzingsnormen zonder dat de lage inkomens daaronder hoeven te lijden.

Op de eerste plaats bewust scheefwonen bevorderen: bij de verhuur van een bepaald aantal woningen de wachttijden en inkomenseisen afschaffen om instroom van buiten de stad mogelijk te maken. De tweede manier is het verkopen van kleine corporatiewoningen aan studenten en starters. Daarmee wordt in eenzijdig samengestelde wijken tevens een nieuwe dynamiek op gang gebracht die op den duur tot een verdere diversificatie van functies, inkomens en etnische samenstelling aanleiding kan geven. Het resultaat is een herstel van natuurlijke marktprocessen in de woningtoewijzing. Zeker op de beperkte schaal van de wijk zal dat heilzame effecten hebben op de sociale samenstelling van buurt en levert dit op de schaal van de stad als geheel een versterking van de instroom van talent op.

Talent opwerken: de stad als emancipatiemachine

Een creatieve stad trekt van heinde en ver talent aan en integreert dat in een snelgroeiende economie. De integratie verloopt niet vanzelf: de nieuwkomers moeten de competenties leren die nodig zijn voor het maatschappelijk verkeer en het beroepsleven. De stedelijke centra zijn onvermijdelijk de emancipatiemachines in onze samenleving, en als ze daarin falen wordt de stedelijke samenleving met de onvermijdelijke brokken geconfronteerd.

De creatieve economie zorgt niet alleen voor een groot aantal arbeidsplaatsen in de sfeer van de hoogopgeleide arbeid, maar evengoed voor een groei in de dienstverlening. De persoonlijke dienstverlening, schoonmakers, chauffeurs, reparatie, service, stijgen onvermijdelijk mee met de groei van de creative class. In *The Global City*¹⁸ wijst Saskia Sassen ook op enkele schaduwkanten van de globalisering van de economie. Veel industriearbeid verdwijnt uit de steden en wat overblijft is industrie die concurrerend is met de derde wereld door dezelfde slechte arbeidsvoorwaarden te bieden. Er ontstaat een informele arbeidsmarkt en een groei van allerlei onregelmatige arbeid tegen lage lonen.

Het sluiten van de confectieateliers in 1993 was het verkeerde antwoord op dit door Sassen aangeduide probleem. Juist het ambachtelijke werk kan een belangrijke versterking zijn voor de creatieve economie. Elke ontwerper zet vele mensen aan het werk in het bewerken van grondstoffen, het maken van modellen en prototypes, in de marketing en de verkoop. De kunst van de creatieve stad is het opnieuw ontwikkelen van de keten die nodig is om de top te laten excelleren.

Arnhem wil graag modestad worden. Daar is een goede basis voor. De Arnhemse modeacademie heeft topontwerpers afgeleverd als Victor en Rolf en Marlies Dekkers. De eerste twee vertrokken naar Amsterdam, de derde belandde uiteindelijk in Antwerpen. Reden: het klimaat in de stad en de productiemogelijkheden. Om van Arnhem een modestad te maken is meer nodig dan een Mode Biënnale. De hele keten zou weer opgezet moeten worden. Milaan heeft dat enkele jaren geleden gedaan en het heeft ze niet alleen topontwerpers opgeleverd, maar ook een stadswijk die op de productie van mode en interieur design draait. (Misschien is dit iets voor Gümüs?)

Nederland als daily urban system

Voor een sterke differentiatie van economische activiteiten en een voortdurende vernieuwing is een kritische massa nodig zoals bij Kopenhagen. Om de kritische massa op peil te brengen is het beter Nederland als een geheel op te vatten, als een stad met verschillende specialiteiten in verschillende wijken.

Om het geheel van Nederland als stad te laten functioneren is een oplossing nodig voor het stadsgewestelijk vervoer, maar ook voor het binnen het daily urban system brengen van de perifere steden zoals Groningen. De meest geavanceerde mogelijkheid is de magneetzwefbaan. Ondanks de

¹⁸ Sassen, Saskia (1991). *The Global City. New York, London, Tokyo*. New Jersey: Princeton University Press.

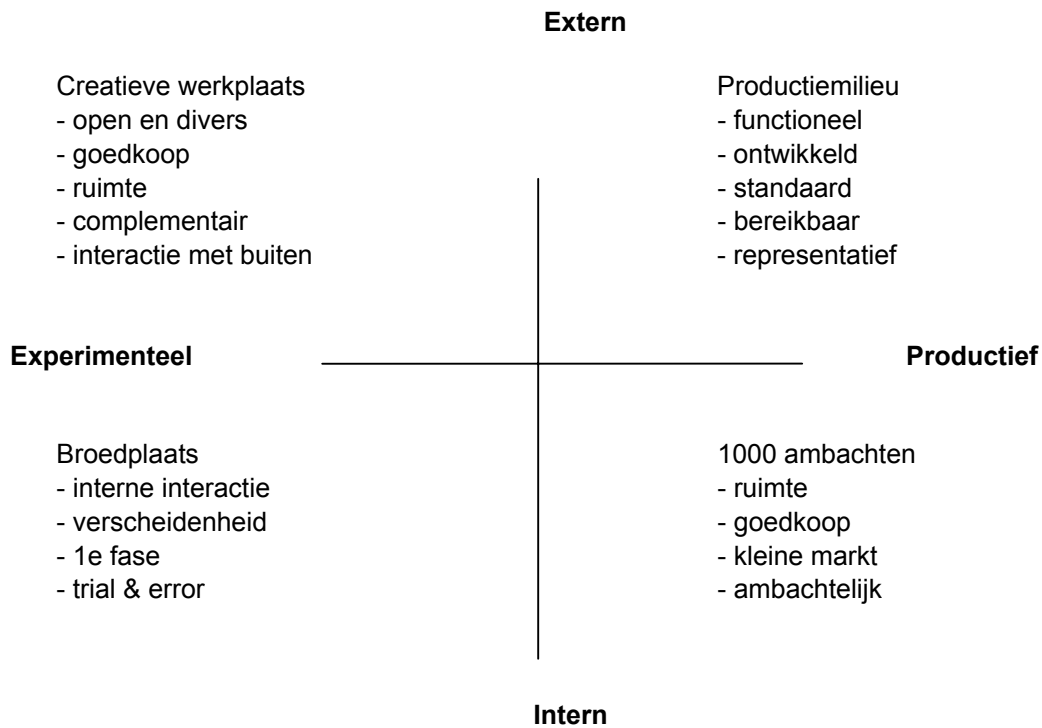
kosten is deze techniek voor de toekomst zeer relevant. De HSL is een techniek die aan het eind van zijn ontwikkelingsmogelijkheden is: de HSL gaat zo snel dat hij niet meer kan stoppen. De magneetweefbaan kan nog sneller, en wel stoppen, en dat maakt deze techniek tot de meest geschikte voor de metro van Noordwest Europa. De magneetweefbaan kan mooi in de verbinding tussen Amsterdam, Almere, Groningen worden uitgetoetst om vervolgens Nederland tot spil te maken van een snel en toekomstgericht openbaar vervoer in Noordwest Europa. Een daily urban system met een straal van 350 km geeft de creatieve klasse wat meer armslag dan dagelijks in de file staan op de A2.

Een sprankelend stedelijk netwerk

De snelle groei in de Noordvleugel, met de ICT en de media in de voorhoede, leert dat in het afgelopen decennium dankzij de creativiteit van enkele grote en talloze kleine bedrijven op grote schaal kon worden geëxperimenteerd met nieuwe toepassingen van techniek voor de dienstverlening, de creatieve beroepen en de vrije tijd.

In de nieuwe economie wordt gevraagd telkens nieuwe verbindingen te leggen tussen technologische mogelijkheden en het inzicht in wat mensen willen: de levensstijlen, het gedrag en de wensen van toekomstige gebruikers.

De stadsregio's met sterke kennisinstellingen, zoals een universiteit of een Natlab, beschikken over de mogelijkheden om de verbindingen tussen kennis, creativiteit en economie te versterken. Om de verbindingen tot stand te brengen zijn nieuwe stedelijke milieus nodig. Afhankelijk van de levensfase van de onderneming en de behoefte aan inspiratie of transactie onderscheiden we vier milieus.

De broedplaats:

een experimenteermilieu: veel speelruimte, lage kosten. De broedplaats kan op zichzelf staan als een klooster, gericht op een gemeenschappelijk doel of levensfilosofie. Het kan een sub- of alternatieve (krakers)cultuur zijn met behoefte aan contacten met gelijkgezinden in een stedelijke omgeving. De broedplaats hoeft niet ideologisch getint en kan ook een keuze zijn een levensstijl: een woon-werkpand met veel sociaal leven.

Locaties: in steden met een open cultuur.

De creatieve werkplaats:

een milieu met een grote openheid naar buiten, de markt wordt gezocht en de samenleving wordt binnengehaald; experiment en toepassing van vernieuwing op nieuwe terreinen hebben de aandacht van de bewoners. Het is een centrum van interactie waar tentoonstellingen en manifestaties kunnen zorgen voor inspiratie, maar ook gewerkt wordt door ondernemers en professionals. Buiten de werktijden zijn er spannende vrije tijd voorzieningen waar de bewoners elkaar ontmoeten en de kennis spillover plaatsvindt. Deze milieus kunnen spontaan ontstaan, maar ook gecreëerd worden op plekken waar voldoende diversiteit en karakteristieke omgevingen aanwezig zijn (negentiende eeuwse buurten, oude fabrieksterreinen, historische centra).

Locaties: Camdentown in Londen, Poble Nou in Barcelona, het industrieel erfgoed zoals de pakhuizen aan de Zaan of aan het IJ, Strijp S in Eindhoven.

De nieuwe ambachten:

De nieuwe werkgelegenheid in de creatieve bedrijvigheid of in kennisproducerende of -verwerkende ondernemingen is vaak kleinschalig en ámbachtelijk: het idee wordt door een professional omgezet in een 'handgemaakt' product. De onderneming heeft weinig afnemers en een bescheiden markt. Deze bedrijven kunnen lange tijd op een beperkte ruimte binnenstedelijk floreren. Vooroorlogse wijken met voormalige woon/winkelpanden kunnen een uitstekende omgeving bieden. De naoorlogse woningbouw maakt dit type ontwikkeling vrijwel onmogelijk, behalve winkelpanden. Het milieu is te ontwikkelen in herstructureringswijken door veel tijdelijk gebruik toe te staan en bestaande gebouwen niet af te breken maar opnieuw te gebruiken.

Een andere variant kan het bedrijfsterrein voor kleinschalige bedrijven zijn: een terrein waar voor de kleine ambachtelijke ondernemers die iets meer ruimte nodig hebben nieuwe 'lofts' of loodsen worden gebouwd. Daarbij kan worden toegestaan dat de ondernemer er ook gaat wonen en de loods een loftwoning maakt voor permanente bewoning.

Locaties: de mode- en interieurwijk in Milaan, de Noordelijke IJ-oever, Almere of Zoetermeer.

De vernieuwing van het King Spadina district, in de buurt van downtown Toronto, is een voorbeeld van stedelijke vernieuwing die ruimte biedt aan nieuwe woon- en werkvormen. Het gebied was een in verval geraakt industrieterrein voor de textiel. De hier toegepaste vernieuwingsstrategie bestond uit een combinatie van stimuleringsbeleid, een raamwerk plan en een set regels die hergebruik en functiemenging bevorderde. In eerste instantie waren deze regels nogal ruim om nieuwe investeringen aan te moedigen. Nadat de ontwikkeling van start was gegaan werden de kwaliteitsnormen steeds verder aangescherpt. Het gebied is nu in opkomst als populair stadsdeel voor wonen-werken in loft appartementen. Het is met name in trek bij de nieuwe mode-industrie, ontwerpers en andere creatieve sectoren. Het succes van King Spadina kan ondermeer worden toegeschreven aan de centrale ligging en aan de verschillende vernieuwingsstrategieën die voldoende ruimte laten voor particulier initiatief, zowel op het gebied van wonen als ondernemen.

Uit: Spontane stad producties, Uhrhahn en fündesign consultancy.

De creatieve toplocatie:

De ondernemers zijn gericht op een externe markt en stellen de productie centraal. Het bedrijf heeft de experimenteer fase afgesloten en is permanent innovatief geworden op meerdere terreinen.

Dergelijke ondernemingen hebben goed toegankelijke en smaakvolle omgevingen nodig waar de hoogopgeleide professional graag vertoeft: centrum milieus met een sterk interactie klimaat.

Daarbij kan gedacht worden aan de nieuwe kuststrook met het conferentiecentrum in Barcelona, Les Halles in Parijs, de grachtengordel in Amsterdam, Pimrosehill in Londen,

waarin experimenteerruimte voor creatieve ondernemers en een sprankelend stedelijk klimaat. Een inspirerend cultureel klimaat als inspiratiebron voor de creatieve klasse is een conditio sine qua non, maar zonder marktplaats waar de creatieve klasse het bedrijfsleven ontmoet is het stedelijk netwerk niet voldoende ingesteld op de transactie als bron van economische vernieuwing.

Een creatieve stad bouwt voort op zijn identiteit

Een stad wordt niet zomaar creatief. Steden dragen de sporen van hun verleden, hoe recent ook. Er zijn in Nederland weinig plaatsen waar de geschiedenis veronachtzaamd kan worden.

Amsterdam, Dordrecht, Delft en Leiden zijn typisch Hollandse steden uit de 16^e en 17^e eeuw met een profiel dat nog steeds getekend wordt door de historische taakverdeling tussen de handelsstad, de Statenstad, de instrumentenstad en de universiteitsstad. Elk van deze steden beschikt over specifiek DNA dat bij de historie hoort.

Enschede heeft een korte geschiedenis als industriële stad, net als Eindhoven. De aanwezigheid van de UT en de TUE zijn niet toevallig maar uitdrukking van de historie en van het innovatieve profiel van de bedrijven in deze regio's.

Almere, Zoetermeer en Capelle aan de IJssel vertonen op het eerste gezicht een grote gelijkenis.

Toch verraadt zich in de Almeerder de Amsterdamse afkomst van de meeste inwoners. Elke 'newtown' is gekleurd door de kwaliteiten van het stedelijk netwerk waar het deel van uitmaakt.

Zoetermeer is niet voor niets het Nerdistan van Nederland.

Deze drie stedelijke milieus, industriële steden, historische steden en newtowns, zijn niet statisch.

Eindhoven is dankzij het feit dat er gericht is ingezet op cultuur en design een wereldstad aan het worden op het gebied van de ontwerpdiscipline. Enschedé is meer dan enige andere stad geprofileerd door de media, ICT en creatief ondernemerschap.

Dankzij de creatieve economie en de dominantie van de creatieve klasse kan het specifieke DNA van de stadscultuur weer tot leven komen. Elke stad keert op zijn manier terug naar zijn oorsprong en zijn kracht: de ontmoetingsplaats voor vindingrijke mensen.

Zaanstad creatieve werkplaats van Noordvleugel.

Binnen het stedelijke netwerk in de Noordvleugel was de locatie Zaanstad tot voor kort nog slechts door een enkeling ontdekt. Dat daar de creatieve ontwikkeling van de stadsregio Amsterdam zou gaan plaatsvinden zouden niet veel mensen gedacht hebben. Burgemeester Vreeman denkt van wel. Het Hembrugterrein, de Noordelijke IJoever en de oevers van de Zaan bieden zeer aantrekkelijke mogelijkheden als het ISV beleid zich zou gaan richten op grote investeringen in industriële monumenten en karakteristieke gebouwen voor culturele ondernemers.

Ruimtelijke ordening: ontregelen

Het grootste misverstand in het ruimtelijk beleid van Nederland is dat alle steden gelijk behandeld zouden moeten worden. Het gelijkheidsdenken is bestuurlijk dermate verankerd dat voor elke vorm van beleid alle steden in de rij staan. Maar er is geen gelijkheid tussen Heerenveen en Zaanstad. Als er iets duidelijk is geworden uit het denken over de creatieve stad dan is het wel dat elke regio en elk stedelijk netwerk vraagt om een eigen stedelijk beleid. In veel gevallen is het bevorderen van een creatieve stedelijke ontwikkeling vooral een kwestie van ontregeling.

In tegenstelling tot de 20^e eeuw waarin collectieve oplossingen nodig waren om de chaos van de industrialisering in goede banen te leiden, zowel in sociaal als in ruimtelijk opzicht, zal in dit tijdperk het accent verschuiven naar de spelers in de samenleving, de civil society.

Bij het collectieve emancipatieproces behoorde een overheid die de verdelende rechtvaardigheid en de bescherming van collectieve waarden als richtsnoer nam bij de ruimtelijke ontwikkeling.

Nu staat de zelfontplooiing helemaal bovenaan op de agenda. Industriële arbeid maakt plaats voor creatieve professionals. In de stadsontwikkeling zal initiatief steeds meer bij eigenaren, gebruikers en ondernemers komen te liggen. De creatieve bedrijvigheid vraagt eerder om een goed geregisseerde transformatie van bestaande stedelijke gebieden dan om grote stadsuitbreidingen.

Kennisproductie en creatieve arbeid hebben een korrelgrootte die zich best laat mengen met wonen en uitgaan. De stedelijke netwerken kunnen de functionele scheidingen van de industriële stad steeds

meer opheffen. De creatieve economie biedt voor de herstructurering van de naoorlogse wijken en de voormalige industriegebieden grote kansen om zich te transformeren tot gemengde stadswijken. De overheid kan dit bevorderen door belemmerende regelgeving voor functiemenging uit bestemmingsplannen en uit de milieuwetgeving te verwijderen.

Collectieve oplossingen, grote plannen voor grote gebieden staan dwars op de energie van de creatieve ondernemers. De ontwikkelingsplanologie van de nota Ruimte biedt kansen om een nieuwe rolverdeling tot stand te brengen:

- terughoudende regelgeving
- minder gericht op verdeling, meer op ontwikkeling
- sterkere rol voor de initiatiefnemer
- beheer en exploitatie bij de civil society
- gedeeld opdrachtgeverschap
- interactieve planvorming

In Rotterdam bestaat behoefte aan grote experimenteergebieden voor de creatieve ondernemers. De Stadshavens bieden daarvoor een uitgelezen mogelijkheid. Landelijk beleid staat daar ver vanaf, maar de (milieu)regelgeving heeft grote invloed. Een beetje minder regelgeving bevordert de ontwikkelingskansen van de Maasoevers met grote sprongen.

7. Conclusie

De geest is uit de fles, zegt Richard Florida, naar aanleiding van de hype rond Rise of the creative class. Ondanks alle kritiek op zijn boek concentreert het debat over de kenniseconomie en de ruimte zich niet voor niets op de rol van creativiteit. De aandacht voor creativiteit in de stedelijke cultuur is naar alle waarschijnlijkheid niet van voorbijgaande aard. Nationale en internationale vergelijkingen van economische prestaties van steden en regio's maken het aannemelijk dat creativiteit en innovatie de komende decennia op de agenda van de Nederlandse steden zullen blijven staan. Cultuur en creativiteit zijn als inspiratiebronnen voor de samenleving reeds lange tijd ontdekt. In de economische dimensie van creativiteit zit het vernieuwende element. De creatieve economie biedt kansen om een nieuwe stadscultuur te ontwikkelen. De creatieve bedrijvigheid is niet gebonden aan het traditionele centrum, maar manifesteert zich in zeer verschillende vormen, afhankelijk van de stadia waarin de bedrijvigheid zich bevindt en de historisch gegroeide structuur van de stad of het stedelijk netwerk. Broedplaatsen zijn belangrijk als het gaat om het enten van creativiteit, maar zij zijn maar één van de verschijningsvormen waarin creativiteit en innovatie zich manifesteren.

Voor het landelijk beleid ligt er een opgave om bestaand beleid, zoals het Grotestedenbeleid, stedelijke vernieuwing en de transformatie van bedrijfsterreinen te verbinden met de ontwikkeling van creatieve milieus. De ontwikkelingsplanologie, zoals de nota Ruimte voorstelt, biedt kansen om verbindingen te leggen tussen de behoefte van de creatieve sector en de ruimtelijke opgave van de steden.

Voor steden biedt de creatieve economie vele nieuwe mogelijkheden om hoogstedelijke milieus te ontwikkelen op plaatsen waar dat tot voor kort niet voor mogelijk werd gehouden. Creatieve werkplaatsen zijn per definitie gemengde milieus en kunnen zich ontwikkelen op vele plaatsen tot in de periferie van stedelijk netwerken. Daarmee keert de stad terug tot zijn meest wezenlijke functies van ontmoeting, cultuurproductie en marktplaats, zij het in een totaal andere vorm.

Bijlage 1

De VROM-raad vroeg:

“Een verkenning om een beeld te krijgen van de mogelijkheden om stedelijk beleid te ontwikkelen gericht op de versterking van de creatieve bedrijvigheid.

Twee vragen zijn daarbij aan de orde:

1. Hoe kan de aanwezigheid van creatieve bedrijvigheid, die bijdraagt aan versterking van de internationale concurrentiepositie van stedelijke regio's worden vergroot?
2. Welke rol spelen broedplaatsactiviteiten hierin en hoe kunnen die met ruimtelijk relevant beleid worden gefaciliteerd, of zelfs gestimuleerd?

Een vergelijking met beleid, initiatieven en ontwikkelingen in andere buitenlandse regio's dient het onderwerp in een breder perspectief te plaatsen.”

Bijlage 2

Grafiek: relatieve groei werkgelegenheid 1996-2002

Verklaring afkortingen Corop-gebieden:

afk.	corop	nr.
A	Alkmaar en omgeving	19
D	Delfzijl en Omgeving	02
DH	Agglomeratie Den Haag	26
DW	Delft en Westland	27
G	Overig Groningen	03
GA	Groot Amsterdam	23
GV	Gooi en Vechtstreek	24
H	Agglomeratie Haarlem	21
KAN	Arnhem/Nijmegen	15
ND	Noord-Drenthe	07
NL	Noord-Limburg	37
NO	Noord-Overijssel	10
NOB	Noordoost-Noord-Brabant	35
R	Groot-Rijnmond	29
T	Twente	12
U	Utrecht	17
V	Veluwe	13
Z	Zaanstreek	22
ZL	Zuid-Limburg	39
ZOB	Zuidoost-Noord-Brabant	36
ZOF	Zuidoost-Friesland	06
ZWD	Zuidwest-Drenthe	09
ZWO	Zuidwest-Overijssel	11

GESCHAKELDE METROPOLEN EN DE TUSSENGEBIEDEN

ESSAY VOOR DE VROM-RAAD

JG LAMBOOY

INHOUDSOPGAVE

1. INLEIDING
2. VERSPLINTERING OF NIEUWE SAMENHANGEN?
3. NIEUWE LOCATIEFACTOREN IN MEGALOPOLIS?
4. AGGLOMERATIEFACTOREN EN METROPOOLVORMING
5. NETWERKEN EN STEDELIJKE ONTWIKKELING
6. DE PARADOX VAN DE TUSSENGEBIEDEN
7. CONCLUSIES
8. BIBLIOGRAFIE

Samenvatting in punten:

1. Polynucleaire structuren ontwikkelen zich op verschillende schaalniveaus, zowel binnen stedelijke gebieden, metropolen als op het hoger schaalniveau van de Megalopolis.
2. De ontwikkeling berust op verschijnselen die kunnen worden geanalyseerd met behulp van de theorie van de agglomeratievoordelen en de theorie van de netwerkvorming. Kernpunt is dat er voortdurend vernieuwingen optreden in de concentrerende en spreidende krachten.
3. In NW Europa ontwikkelen zich nieuwe polycentrische structuren. Allereerst op het niveau van de regio's die voorheen werden aangeduid met stadsgewest, maar ook op het niveau van de Deltametropool en zelfs van de NW Europese Megalopolis van Deltametropool, Vlaamse Ruit en de Rhein-Ruhrmetropool. Tegelijkertijd ontwikkelen zich diverse tussengebieden, vooral het Centraal Nederlandse Tussengebied.
4. Het proces van ontwikkeling is primair zelf-sturend en moeilijk door beleid te bepalen. Wel is bijsturing mogelijk. Een belangrijke factor daarbij is de rol van infrastructuur en andere communicatiekanalen.

GESCHAKELDE METROPOLEN EN DE TUSSENGEBIEDEN

'The very concept of network implies a multidimensional approach. The diversity of networks in business and the economy is mind-boggling. Yet no matter what organizational level we look at, the same robust and universal laws that govern nature's webs seem to greet us.' (Barabasi 2002, p 216).

1. INLEIDING

Aanpassingen van bestaande sociale, economische en ruimtelijke structuren zijn voortdurend aan de orde. In de westerse landen is reeds enkele decennia een proces aan de gang waarbij de traditionele 'monocentrische' stad vervaagt en ontwikkelt in de richting van een netwerk van plaatsen in een regio, die met verschillende begrippen kan worden aangeduid, zoals de 'metropolitane regio', 'polycentrische stedelijke regio' of 'netwerkstad' of zelfs met begrippen als 'Megalopolis' (Gottmann 1961), of 'Megapole' (Ascher 1998). Het verschijnsel van aangroei, spreiding en versplintering heeft de behoefte aan een integrerende metafoer kennelijk niet overbodig gemaakt. Daarbij dient tevens te worden opgemerkt dat er verschillende territoriale eenheden kunnen worden onderscheiden om de verschijnselen weer te geven. Zo kan men de Randstad aanduiden met Deltametropool, of men kan juist wijzen op de verscheidenheid daarbinnen met de twee Randstadvleugels en hun tussengebieden, zoals het Groene Hart, en de regio's Gouda en Leiden-Alphen ad Rijn. Ook dient men in het oog te houden dat verschillende maatschappelijke processen andere verbanden benadrukken, zoals de economische, waarbij vooral marktrelaties aan de orde zijn en het bestuur dat vooral de juridische basis voor een territorium benadrukt. We gaan ervan uit dat de veronderstelling dat er altijd een zekere ruimtelijke congruentie zou bestaan tussen het territorium van de stedelijke netwerken en dat van economische netwerken niet makkelijk empirisch is te onderbouwen. Netwerkstructuren overschrijden regelmatig de territoriale stedelijke structuren. De voortdurende dynamiek in de economische netwerken heeft gevolgen voor de stedelijke ontwikkeling. We nemen aan dat *netwerken van bedrijven onderling* en van *bedrijven met klanten en werknemers* de dragers van de netwerkverbindingen zijn en in geringere mate de juridisch-politieke eenheden en verbanden van gemeenten en provincies. In deze netwerkstructuren kunnen bedrijven informatie uitwisselen en trachten kostenbesparingen mogelijk te maken. Ook treden er 'spin-off effecten' op, waarbij bedrijven kunnen profiteren van elkaars nabijheid, waardoor er agglomeratievoordelen kunnen optreden. Daar kunnen steden weer van profiteren doordat de effecten dikwijls cumulatief zijn.

De begrippen 'Netwerkstad' en 'Stedelijke netwerken' hangen met deze economische en ruimtelijke dynamiek samen. Ze worden gehanteerd om aan te duiden dat de vorming van stadsgewesten een nieuwe fase is ingegaan door de vorming van polynucleaire structuren en een procesmatige versmelting van stedelijke gebieden met elkaar. Het wordt gepresenteerd als een verdere stap op weg naar grotere stedelijke verbanden.

In de ruimtelijke wetenschappen heeft deze ontwikkeling naar *polycentrische* (of *polynucleaire*) *stedelijke systemen* en naar *stedelijke netwerken* de laatste jaren veel aandacht gekregen (Van der Burg and Dieleman 2004). Voorheen was de aandacht sterk gericht op de door Christaller aangegeven hiërarchische stedelijke structuren met één dominant centrum (meestal aangeduid met stadsgewesten), thans heeft men meer aandacht voor enerzijds de samenhang tussen verschillende stedelijke en niet-stedelijke plaatsen, en anderszijds voor netwerkverbindingen tussen plaatsen met verschillende *clusters* van specialisaties. In het laatste geval kan men ook spreken van *complementaire* in plaats van *hiërarchische systemen* (Lambooy 1969a). De twee soorten systemen (de hiërarchische en de complementaire) blijven echter naast elkaar voorkomen. De relatienetwerken van beide soorten vertonen zich tegelijkertijd op verschillende schaalniveaus: zowel binnen grotere steden, alsook tussen steden, binnen metropolen alsook tussen metropolen.

Dit is dan ook een reden voor de divergentie van economische netwerken en bestuurlijke stedelijke territoria. Naast het perspectief van hiërarchie en complementariteit dient men ook aandacht te besteden aan de interactie van actoren en de schaalniveaus waarop die communicatie plaats heeft. Communicatieve processen kunnen bestudeerd worden met een visie die is gebaseerd op de gedachte dat in essentie dezelfde krachten op verschillende schaalniveaus werkzaam zijn (Krugman 1996; Lambooy 2002; Barabasi 2002). Daarbij gaat het vooral om *zelf-organisatie*, een begrip waarmee aangeduid wordt dat talrijke schijnbaar los van elkaar staande individuele beslissingen toch tot ruimtelijke patronen kunnen leiden. Sturing ervan is niet echt mogelijk, wel bijsturing of het verhinderen van bepaalde effecten.

In dit paper zal worden nagegaan hoe de processen van de vorming van netwerken en die van concentratie en deconcentratie op verschillende schaalniveaus verlopen. Voorts komt aan de orde hoe er *per groep van activiteiten (of functies)* verschillende *relatienetwerken* bestaan, die de grenzen van stadsregio's overschrijden en die mogelijk de kiem ontwikkelen voor de *intermetropolitane schakeling* van zowel actoren en groepen van actoren in verschillende plaatsen als van metropolen als geheel. Stedelijke en economische structuren zijn niet statisch en stabiel. Er is een voortdurend proces van *differentiatie* en *specialisatie van activiteiten* aan de gang. Hiermee hangt ook samen de (schijnbare?) 'verbrokkeling' van bestaande stedelijke ruimtelijke structuren (Graham and Marvin 2002). Deze processen hangen mede samen met de aard van verkeers- en communicatietechnieken alsook met de infrastructurele netwerken. Met deze verschijnselen houdt ook verband het verschijnsel van wat hierna zal worden aangegeven als de '*paradox der tussengebieden*', waarmee wordt bedoeld dat de aandacht niet alleen op de centrale metropolen maar ook op de tussengebieden moet worden gericht. Het gaat niet alleen om versplintering, maar ook om aangroei en om dynamische nieuwe ontwikkelingen (Lambooy en Huizinga 1977).

2. VERSPLINTERING OF NIEUWE SAMENHANGEN?

Een belangrijk aspect van deze ontwikkeling, waarop door verschillende onderzoekers wordt gewezen, is een veranderende ruimtelijk-economische verdeling van gespecialiseerde activiteiten over plaatsen binnen de verstedelijkte gebieden en in de gebieden er omheen. Voorheen waren de diverse activiteiten (werkgelegenheid, educatieve en medische voorzieningen, entertainment, etc) vooral gebundeld in de kernstad van de stedelijke regio. Thans zijn deze functies meer gespreid en zijn er in toenemende mate andere plaatsen dan de centrale stad waar de specialisatie van activiteiten is te vinden, met stedelijke en niet-stedelijke eenheden die dikwijls een eigen cluster van gespecialiseerde activiteiten hebben ontwikkeld. In die zin bestaat er eerder een complementariteit tussen delen van deze structuur dan, zoals voorheen, een hiërarchische structuur, beheerst door de kernstad (Lambooy 1969a). Deze ontwikkeling wordt door sommigen aangeduid met termen zoals 'vergruizende stad' (Hoekveld 1974) 'diffuse stad', 'nevelstad' (Saey en van Nuffel 2004) en met 'splintering urbanism' (Graham and Marvin 2002). Dikwijls wordt op Los Angeles als negatief voorbeeld van de dynamiek gewezen. Het negatieve beeld dat door deze begrippen wordt opgeroepen is voor een belangrijk deel onterecht. Er ontwikkelen zich voortdurend nieuwe ruimtelijke en economische structuren, vooral bepaald door nieuwe technologie en nieuwe leefstijlen en hogere inkomens. Elke tijd vormt zijn eigen typen steden en natuurlijk verandert dat de delen van de oude stedelijke configuraties.

Het begrip 'polycentrische stedelijke systemen' duidt vooral op het *ruimtelijke patroon* dat zich aan het ontwikkelen is, terwijl het begrip 'stedelijke netwerken' zich meer op de *verbanden tussen activiteiten of functies* en de *samenhang door infrastructurele verbindingen* in een verstedelijkte regio richt. De stedelijke netwerken zijn eigenlijk netwerken voor communicatie. Er ontwikkelt zich een steeds hogere graad van '*connectiviteit*'. In eerste instantie kan men dit ruimtelijk terugvinden in de aanwezigheid van wegen, rail- en waterwegverbindingen, moderne kabelverbindingen en moderne 'wireless-systemen'. Vervolgens dient er de aandacht op te worden gevestigd dat netwerkverbindingen van fysieke infrastructuur middelen vormen voor de communicatie; zij zijn niet

de communicatie zelf. De communicatie vindt ook niet plaats tussen steden als zodanig, maar tussen actoren binnen die steden. Stedelijke netwerken dienen vooral bestudeerd te worden via de communicatie van personen, bedrijven en andere organisaties die functioneren in die netwerken, maar de fysieke structuren zijn dermate belangrijk voor het faciliteren van communicatie dat die ook in het oog moeten worden gehouden. Nogmaals zij erop gewezen dat bestuurlijke territoria en netwerkstructuren van sociale, culturele en economische aard in hun ruimtelijke verschijning sterk kunnen verschillen.

Het gaat daarbij mede om de belangrijke vraag of de actoren en activiteiten nog binnen één stedelijk systeem zijn te sturen. De huidige dynamiek van de economische netwerken toont allerlei overlappende ruimtelijke invloedsvelden met andere stedelijke systemen. Daardoor zijn er krachten werkzaam die de aan hun territoria gebonden overheden niet of nauwelijks kunnen beïnvloeden, zeker als ze niet met elkaar samenwerken maar concurrerend handelen. Sommige activiteiten of groepen van activiteiten oefenen tegelijkertijd invloeden uit in verschillende polycentrische systemen, waardoor een onderlinge maatschappelijke samenhang op een hoger schaalniveau kan gaan ontstaan, die het sturen bemoeilijkt maar ook het gemeenzaam plannen ontwikkelen vereist. Dit is in feite de centrale gedachte achter het begrip Deltametropool, omdat men meent dat de polycentrische stedelijke gebieden van de Noordvleugel en de Zuidvleugel van de Randstad voor veel activiteitengroepen een overlappend geografisch perspectief vertonen. We noemen dit '*trans-metropolitane functionele integratie*'. Het eindresultaat van dit proces duiden we aan met het begrip '*geschakelde metropool*'.

Thans kunnen de volgende vragen worden gesteld.

- (1) Hebben we redenen om aan te nemen dat de veronderstelde integratie door schaalveranderingen in de huidige netwerkeconomie ook werkelijk optreedt?
- (2) Ontwikkelen zich genoemde samenhangen ook op het schaalniveau van de driehoek Deltametropool, Rhein-Ruhrmetropool en de Vlaamse Metropool? Is er sprake van de vorming van een NW-Europese 'Megalopolis'?
- (3) Hoe ontwikkelen zich de tussengelegen gebieden, als 'dynamische interferentiezones', waarin voortdurende groei plaats heeft, of als 'leegzuigregio's', waar juist mensen en bedrijven wegtrekken of stagneren in hun ontwikkeling?
- (4) Welke rol heeft de infrastructuur (zowel rail alsook weg en water, maar ook de moderne kabelinfrastructuur voor het ICT-gebruik)?

Deze vragen kunnen worden beantwoord met behulp van:

- (1) de *theorie van de ruimtelijke ontwikkeling door zelf-organisatie en de agglomeratiewerking*. In deze theorie wordt de aantrekkingskracht van grote centra van bestudeerd aan de hand van de gedachte dat er door ruimtelijke concentratie kostenvoordelen kunnen worden bereikt door vermindering van afstandskosten, door schaalvoordelen of door de beschikbaarheid van een heterogeen arsenaal van kennis en kenniswerkers en van hoogwaardige afnemers. Het mechanisme van *zelf-organisatie* en het resulterende patroon van ruimtelijke bundeling kan berusten op de markt en op niet-marktrelaties; het resultaat is dat er een voortdurend krachtenveld optreedt van aantrekking van nieuwe bedrijvigheid, van nieuwe voorzieningen en van creatieve kenniswerkers. Deze theorie gebruikt onder meer de begrippen 'differentiatie en specialisatie', 'toenemende schaaffecten', 'cumulatieve processen', 'externe effecten', 'afstandskosten', 'proximity', en 'technologische ontwikkeling en innovatie'; en
- (2) de *theorie van de netwerken*. Daarbij komt ter sprake dat binnen netwerken de sterke attractiekracht van het punt met de meeste verbindingen (de 'hub' of de 'node' met veel 'links') een grote rol speelt. Een netwerk met 'nodes' die een sterke 'connectivity' vertonen, met veel externe verbindingen wordt daarbij gezien als een systeem met ontwikkelingskansen voor verdere groei. Een netwerk kan zowel fysiek (infrastructuur) als niet-fysiek (op basis van sociale, culturele en economische verbanden) zijn. De netwerken kunnen, afhankelijk van de soort activiteiten een van elkaar verschillend ruimtelijk patroon vertonen (Barabasi 2002).

Hierna zullen we eerst ingaan op het eerste theoretische perspectief.

3. NIEUWE LOCATIEFACTOREN IN MEGALOPOLIS?

In 1961 publiceerde Jean Gottmann zijn beroemde boek over de ontwikkeling van de 'Megalopolis'. Met dat begrip duidde hij aan dat er sprake was van een 'intermetropolitane functionele integratie' van een 'geschakelde metropool' tussen de 'metropolitan areas' van Philadelphia, New York en Boston. Langs de noord-oostelijke 'Seaboard' van de VS zou de Megalopolis ontwikkelen onder invloed van de veranderende economische structuur, waarbij de industrie als basis vervangen werd door de 'transactionele activiteiten', de activiteiten van mensen die later door Peter Drucker werden aangeduid met het begrip 'kenniswerkers'. Die Megalopolis is zich nog steeds aan het ontwikkelen door concentratie op nationaal niveau en deconcentratie op regionaal niveau. Ook Glaeser en Kahn (2003) stellen dat er op de schaal van de VS zowel spreiding als concentratie voorkomt. De concentratie vindt plaats in de aan de beide kusten gelegen grootste metropolen, terwijl binnen deze stedelijke gebieden een voortdurende spreiding optreedt. De tussengebieden groeien het snelst, onder meer door de 'Edge Cities'. Deze zouden kunnen worden aangeduid als 'dynamische interferentieregio's', vanwege de positieve impulsen van de omringende stedelijke gebieden. Beide processen, de structuurveranderingen van de economie en van de ruimtelijke ontwikkeling van de steden, hangen samen met diverse economische en technische ontwikkelingen. Door de andere technologie van productie en communicatie treedt een spreidingseffect op. Vooral de verkeerstechnologie speelt volgens Glaeser en Kahn een grote rol. Zij schrijven: 'Cities have always been shaped by transportation technologies' (Glaeser and Kahn, 2003, p3). Er kan evenwel worden gesteld dat ook de productietechnologie, de stijgende inkomens en de veranderende leefstijlen (onder meer tot uitdrukking komend in de wens om ruimere woningen te hebben) van even grote betekenis zijn.

De visie van Gottmann op het proces van voortdurende verandering van de economische structuur werd verder ontwikkeld door Jane Jacobs (1969). Zij stelde de begrippen 'differentiatie' en 'specialisatie' centraal. Die processen zou men voor de verklaring van stedelijke ontwikkeling kunnen koppelen aan de vraag of er sprake is van zowel ruimtelijke concentratie als deconcentratie, zoals Glaeser en Kahn voor de VS constateren. In de volgende paragraaf gaan we daar dieper op in. Het interessante is dat ook in Europa zowel spreiding als concentratie voorkomen, zoals volgens de *agglomeratietheorie* ook valt te verwachten (Krugman 1995; Lambooy 1998; Brakman en Garretsen 2003).

Ook de bekende econoom Schumpeter wees op de dynamische economie, die voortdurend differentieert door een proces van innovatie en 'creative destruction', waarbij oude activiteiten en ondernemingen afsterven door verdringing, dan wel zich zullen verplaatsen naar andere locaties (Boschma, Frenken en Lambooy 2002).

Van dit laatste is de industrie de laatste vijftig jaar een goed voorbeeld. Voortdurend worden bedrijven gedwongen te kiezen tussen verschillende strategieën, allereerst door om te schakelen naar nieuwe technologie en nieuwe producten, of te worden bedreigd in de kans om te overleven. Een andere strategie is om zich te verplaatsen naar gebieden waar de kosten kunnen worden gedrukt. Dit gebeurt voor industriële bedrijven eerst binnen de stedelijke regio, later door verplaatsing naar andere regio's en landen. Hierdoor wordt overigens ook de handel en vervoer tussen allerlei locaties bevorderd. De logistieke activiteiten worden er natuurlijk eveneens door gestimuleerd.

Niet alleen de industriële bedrijven spreiden, maar ook de bevolking en de kantoorwerkgelegenheid vertonen dit gedrag, zij het niet op de ruimtelijke schaal zoals dat bij de industrie het geval is. Een en ander heeft het gevolg dat de urbane ruimtelijke structuren voortdurend moeten worden aangepast aan de nieuwe technologische en economische eisen van bedrijven en consumenten. Het meest opvallende daarbij is, zoals gesteld, de vorming van polycentrische structuren op verschillende schaalniveaus, met de aangroei in de 'tussengebieden'. Door de veranderende verkeerstechnologie wordt dit nieuwe patroon mogelijk gemaakt en bevorderd. Vooral de sterke verlaging van de vervoerskosten voor goederen heeft de spreiding van de industriële bedrijvigheid over grotere afstanden mogelijk gemaakt. De kosten per eenheid (zowel in gewicht als in waarde gerekend) vervoer per km zijn enorm gedaald. Zo geven Glaeser and Kohlhase (2003) aan dat het vervoer van 1 ton goederen over 1 mijl in 1890 (in dollars van 2001) 18,5 ct kostte en in 2003 nog slechts 2,5 ct.

Voor personenverkeer is de ontwikkeling verschillend van die van het goederenvervoer. Daar gaat het ook niet alleen om de kosten per km maar meer om de gevoelde noodzakelijke nabijheid van andere personen, organisaties of andere begeerde doelen. Bovendien is het belangrijkste onderdeel van het personenverkeer het woon-werkverkeer, waarbij tijdsminimalisering een belangrijke factor is. De tijd speelt ook een belangrijke rol bij het intermetropolitane verkeer, waar door de 'haastlijnen' (TGV en ICE) de tijdsdimensie verkleind wordt. De reistijd tussen Amsterdam-CS en Rotterdam-CS zal verlaagd worden tot iets meer dan een half uur, waardoor op de schaal van de Randstad het tijdsperspectief van forenzen kan worden beïnvloed.

Bij de verklarende factoren voor specialisatie en differentiatie kunnen we denken aan de 'oude' *locatiefactoren* zoals de aanwezigheid van havens, wegen of geschikte arbeid dan wel grondstoffen. Maar steeds duidelijker wordt dat de 'moderne' *locatiefactoren* een grotere rol zijn gaan spelen. Daarbij denken we aan vier essentiële factoren - die, wederom in verband met differentiatie en specialisatie, op elk schaalniveau dienen te worden bekeken - te weten:

- (1) de aanwezigheid van *kenniswerkers* en *ontwikkelde consumenten*;
- (2) de aanwezigheid van een *ondernemende cultuur die 'verandering' en het accepteren van 'risico' aanvaardt*, in de zin van het willen en durven inspelen op dikwijls onzekere veranderingen van productie, organisatie en waarden en normen;
- (3) het bezit van '*kenniswerkers*' en van een hoge graad van '*creativiteit*'; dwz dat er allerlei soorten 'mentale nieuwvorming' mogelijk is, zoals men dat kan aangeven met het begrip 'urban values'. Bij dit laatste refereert Richard Florida (2002) aan de ontplooiing van '*creative activities*' in steden die weinig sociale cohesie maar wel veel differentiatie vertonen en open staan voor nieuwe waarden en normen. Volgens hem is de aanwezigheid van zulk een innovatieve structuur van cultuur en economie een voorwaarde voor verdere economische ontwikkeling; en
- (4) voorts allerlei vormen van '*connectiviteit*'. Met dat begrip wordt bedoeld op de verbondenheid via fysieke en niet-fysieke *netwerken*. Daarbij kan men denken aan verschillende soorten infrastructuur en soorten verkeers- en communicatietechnieken. De realisering van '*multi-connectiviteit*' vindt plaats door de vorming van netwerken op basis van allerlei soorten verkeerstechnieken en op verschillende schaalniveaus. Castells (1995) duidde daarop met zijn stelling dat er een verschuiving plaats heeft van een '*world of places*' naar een '*world of flows*'. Dikwijls zijn daarbij 'hubs' (zwaartepunten in spinnenweb-achtige netwerkstructuren waar veel verbindingen worden gebundeld) de coördinerende structuren. Als voorbeelden van zulke eenheden met veel verbindingen in een netwerk kunnen worden gegeven de internationale luchthavens en de beurzen.

Hierna zullen we ingaan op vormen van stedelijke ontwikkeling, de agglomeratietheorie en op theorie rondom het begrip netwerk in relatie met ruimtelijke concentratie, specialisaties en differentiëring. Daarbij staat de vraag centraal in hoeverre de moderne technologische ontwikkeling leidt tot een andere rol van de geografische schaal voor de vorming van netwerken van stedelijke actoren en activiteiten. Daarbij speelt met name de vraag of er in Noordwestelijk Europa sprake is van de vorming van een Megalopolis in het gebied van Nederland, Vlaanderen en de Rijn-Ruhrmetropool. Voorts wordt verder ingegaan op de positie van de tussengebieden van de metropolitane gebieden en met name het '*Centraal Nederlandse Tussengebied*' tussen de Deltametropool en de metropolen van de buurlanden.

4. AGGLOMERATIETHEORIE EN METROPOOLVORMING

Jean Gottmann wees op de veranderende economische structuur, met een sterke daling van de industriële werkgelegenheid en de opkomst van de zakelijke diensten als aandeel in de werkgelegenheid en het BNP. Hij wees erop dat de economie zich bij het scheppen van waarde - niet bij het produceren van volume - steeds meer zal baseren op menselijke interacties en kennis en niet meer primair op het maken van goederen. Hij toonde aan dat dit proces gepaard gaat met de zeer snelle groei van 'transactionele activiteiten' (vooral de zakelijke diensten en de door belastingen bekostigde kantooractiviteiten) in grootstedelijke kantoorgebieden. Ook noemde hij de

rol van de moderne verkeerstechnieken bij deze ontwikkeling. Gottmann legde met zijn boek de basis voor veel studies over de sterke ruimtelijke schaalvergroting die in de laatste decennia in de VS en in Europa tot stand kwam.

Nieuwe theorieën over agglomeratievoordelen (Jacobs 1969; Krugman 1995; Lambooy 1998; Van Oort 2003) en de aard van netwerkvorming (Perroux 1955; Lambooy 1994; Castells 1995; Barabasi 2002) bieden een mogelijkheid om de genoemde processen beter te begrijpen. Allereerst gaan we in op de theorie van de agglomeratievoordelen.

Jane Jacobs vindt dat de kracht van de grotere metropolen gebaseerd is op het enorme potentieel aan mogelijkheden voor differentiatie en specialisatie. Door het voortdurende differentiëringsproces ontstaat behoefte aan complementariteit tussen de nieuwe ontwikkelingen van activiteiten, omdat elke nieuwe ontwikkeling de wederzijdse afhankelijkheid van specialisaties vergroot. Dit gebeurt vooral op het schaalniveau van de stedelijke regio ('city region'), maar ook, door de groeiende economische relaties, op hogere schaalniveaus. Maar op alle schaalniveaus gaat het proces van *differentiatie* gepaard met een voortdurend en parallel proces van *specialisatie*. Door verschillende factoren gedreven kunnen steden, onderdelen van steden of stedelijke systemen in hun geheel zich specialiseren in één of verschillende soorten *clusters* van activiteiten (bijvoorbeeld voor zowel financiële diensten als biotechnologie en theater, terwijl andere steden in hetzelfde systeem zich kunnen specialiseren in elektronica en entertainment) en *ruimtelijke kenmerken* (bijvoorbeeld een park of architectonische attracties zoals een kathedraal of een museum).

Dit proces schetst Jane Jacobs als een economisch, maar ook als een cultureel en ruimtelijk verschijnsel. Zij benadrukt de blijvende samenhang van die categorieën in stedelijke samenlevingen, resulterend in agglomeratievoordelen. In haar visie kan stedelijke ontwikkeling worden vergeleken met een boom met zijtakken. Zoals de boom steeds verder takken en bladeren ontwikkelt kan dat met activiteiten ook, waarbij elke activiteit weer sub-activiteiten afsplitst, zoals steeds takken aan de boom groeien. Het verschil is evenwel dat bij sociaal-culturele en economische activiteiten de oorspronkelijke 'boom' vervangen kan worden doordat de 'takken' aanzienlijk belangrijker worden dan de oorspronkelijke activiteiten. Een boom zou daardoor afsterven. Nieuwe culturele en economische dimensies evolueren, terwijl de oude afsterven, vervangen worden door nieuwe activiteiten, of ook een andere plaats zoeken, buiten de plaats van oorsprong. Voor de economie geldt dat nieuwe bedrijfstakken kunnen ontstaan vanwege de introductie van nieuwe technologie (bijvoorbeeld elektronica of nanotechnologie) of gestimuleerd door de opkomst van nieuwe consumentenvraag.

De ontwikkeling kan ook worden gezien als een '*zelforganiserend proces*' van talrijke gedragingen op micro-niveau, waarbij een '*complexe structuur*' resulteert (Lambooy 2002), die in wezen door de overheid slechts in vorm maar niet in wezen is te beïnvloeden. Het agglomeratieve concentratieproces is zelfversterkend, totdat een bepaalde drempel wordt overschreden van ruimtelijke verstarring (congestie) of cultureel-politieke verstarring (institutionele 'lock-in').

Agglomeraties trekken activiteiten van elders aan en dijen tegelijk economisch en ruimtelijk uit. Agglomeraties versterken zich voortdurend door de algemene werking van verschillende krachten die *differentiatie en specialisatie* veroorzaken, waarbij met name genoemd kunnen worden de technologische ontwikkeling (verkeerstechnieken, ICT, etc) en veranderingen in organisatiestructuren, maar ook de veranderende aard van de voorkeuren van mensen voor ontmoetingsplaatsen en uitwisseling van gedachten (theaters, universiteiten en uitgaansgelegenheden). Daarnaast vindt binnen de regio waar agglomeratieve krachten aan de orde zijn spreiding, of uitdijning van de ruimtelijke structuren, plaats, zoals onder meer Glaeser en Kahn (2003) waarnemen.

Er zijn dus twee tegengestelde krachten werkzaam: ten eerste een sterke kracht tot concentratie, maar ook een kracht die na het bereiken van een drempel tot spreiding kan leiden. Voor de concentratie is daarbij de geografische bestemming duidelijk, namelijk de centrale clusters die er reeds zijn, maar bij de spreiding kunnen er verplaatsingen naar vele soorten, ook nieuwe, locaties optreden. Wel is er allereerst een spreiding naar de periferie van het eigen stedelijke systeem. In deze fase van attractie en aangroei hebben de grotere stedelijke regio's ook nog een 'zuigkracht' op naburige regio's. Dat komt gedeeltelijk door de structuurwijzigingen van de economie, waarbij de 'hogere functies' zich primair in de grotere stedelijke gebieden met agglomeratievoordelen

vestigen. De industrie, de groothandel en het transport kunnen intussen al naar andere regio's zijn weggetrokken, maar het werkgelegenheidssaldo is nog lang positief voor de kernregio's. Pas later treedt spreiding op naar de tussen metropolitane regio's gelegen regio's, die meestal langs de grote doorvoerwegen liggen naar de buurlanden, zoals in Nederland de stedelijke gebieden langs de A16, de A1, de A12 en vooral de A2. Deze regio's worden in eerdere fasen 'leeggezogen' door de grote agglomeraties, maar nu reeds decennialang zijn ze eerder 'interferentieregio's' waarin allerlei nieuwe dynamiek plaats heeft.

Naast Jacobs benadrukken ook andere economen en economisch-geografen (Krugman 1995; Van Oort 2003; Brakman en Garretsen 2003; Lambooy en Van Oort 2003) het cumulatieve karakter van de agglomeratiekrachten. Het gaat hierbij om lagere kosten, die samenhangen met (externe) schaalvoordelen waardoor bedrijven en consumenten door zich binnen een geografische markt te vestigen beter kunnen concurreren dan de elders gelegen bedrijven. Naast kostenvoordelen en hogere winsten bestaan er *beschikbaarheidsvoordelen*, dwz dat er snel informatie en kennis kan worden verkregen, hetzij via de markt, hetzij via 'kennis-externaliteiten' (of 'externe spillovers'), die gratis zijn of, in vergelijking met andere plaatsen, tegen relatief lage kosten kunnen worden verkregen. De informatie en kennis kunnen bijvoorbeeld beschikbaar zijn door de aanwezigheid van een relatief hooggeschoold arbeidsaanbod.

Er kan steeds een duidelijk verband worden gelegd tussen de genoemde verschijnselen en de technologische ontwikkeling. Door de sterkere kennisintensiteit, gepaard gaande met een kapitaalintensieve goederenproductie, zullen veel bedrijven een spanning tussen kosten en opbrengsten ondergaan als zij binnen een stedelijke agglomeratie blijven. Het ligt dan voor de hand om de kennisintensieve delen te behouden en de kapitaalintensieve delen naar elders te verplaatsen. Wel is door de moderne ICT-ontwikkeling ook steeds meer sprake van een verplaatsingsmogelijkheid van de meer kennisintensieve activiteiten, zoals recent de verplaatsing van R&D-afdelingen naar India hebben aangetoond. Daarom moet ook worden gewezen op een andere factor die de ruimtelijke structuur en de locatiekeuze beïnvloedt, namelijk de *organisatievormen*. Door de nieuwe technologische ontwikkelingen ziet men de spreiding van functies over de grenzen van de stedelijke regio's vooral optreden onder invloed van de reorganisatie van ondernemingen. Ondernemingen verplaatsen vaak onderdelen van hun organisatie naar andere regio's, waardoor netwerkvorming van functies en regio's kan optreden. Die kan overigens ook het gevolg zijn van de verspreiding van kennis tussen wetenschappers of tussen bedrijven en door imitatie van producten, processen en organisatievormen. In mindere mate is er spreiding van woningmarkten over metropolitane gebiedsgrenzen heen. De hoofdzetels van internationaal opererende concerns blijven wel in de centrale 'hubs', die met de hoogste 'connectivity' – zie paragraaf 5.

De noodzaak van ondernemingen om snel informatie te kunnen uitwisselen tussen afdelingen en met andere ondernemingen vereist een doelmatige organisatie. Datzelfde geldt overigens ook voor de logistiek. Steeds meer wordt er op tijdsaspecten gelet, waarbij de klanten snel en goed moeten worden bediend. De waardeschepping van de moderne onderneming ligt vooral aan de zijde van de eindfase in de productiekolom. Daarom zullen bedrijven zich altijd blijven binden aan die locaties waar veel rijke consumenten wonen en afzet aan bedrijven-eindgebruikers bestaat en ook waar veel kenniswerkers woonachtig zijn. De gehele keten van bron tot klant moet doelmatig worden georganiseerd. Dat kan zowel binnen stedelijke regio's als tussen de grootstedelijke gebieden. De gestandaardiseerde productie kan weliswaar worden verplaatst naar de gebieden met lagere kosten, maar de bedrijfsonderdelen met sterke communicatiebehoefte en die waar standaardisatie moeilijk is blijven in de agglomeraties. Dat geldt natuurlijk ook voor aan de overheid verbonden en voor de meeste door belastinggeld bekostigde activiteiten. Het Centraal Nederlandse Tussengebied ligt voor het bestrijken van de metropolitane gebieden ideaal. De grote ondernemingen dienen dus steeds meer aandacht te besteden aan de ruimtelijke structuren. Steeds sterker zal voor de ruimtelijke organisatie van de ondernemingen de noodzaak merkbaar zijn om aandacht te besteden aan de grotere stedelijke gebieden omdat daar hun eindgebruikers en de meeste kenniswerkers aanwezig zijn. Het is niet voor niets dat bij de behandeling van het begrip innovatie van producten en processen steeds vaker ook de innovatie van organisatievormen

wordt benadrukt. Het is juist deze factor die in toenemende mate de concurrentiekracht van agglomeraties bepaalt. Daar kunnen de hoogwaardige technologie en de zakelijke diensten met de daarin actieve kenniswerkers floreren.

Deze factor haakt ook in op de bestuurlijke aspecten. Indien stedelijke en landelijke overheden niet inspelen op de innovatie en de schaalvergroting van organisatiestructuren kunnen zij de boot missen in de intermetropolitane concurrentie (Begg 2002).

Het is duidelijk dat de agglomeratiekrachten verschillend kunnen zijn per activiteit, bedrijfsklasse, evenals voor sociaal-culturele activiteiten. Zo is Wenen in de sector van de zakelijke diensten niet te vergelijken met Londen, maar bij de muziek komt deze stad wel zeer hoog op de ranglijst voor. Brussel specialiseert zich in Europese diensten, terwijl Den Haag veel internationale juridische diensten biedt. Alleen Londen, en in iets mindere mate Parijs, bieden op vrijwel alle culturele, educatieve en economische functies topvoorzieningen (Grosveld 2002). Binnen de continentaal-europese stedelijke systemen zijn de functies ruimtelijk evenwel steeds meer gespreid binnen de polycentrische structuren.

Agglomeratieve krachten blijven optreden, maar de moderne technologie en de steeds betere organisatie van logistiek en de betere verkeerstechnologie zullen leiden tot de spreiding binnen metropolen en tot spreiding van functies over verschillende metropolen en soms ook in bepaalde fasen van ontwikkeling naar tussengelegen kleinere stedelijke gebieden. De externe effecten ('spillovers van kennis') kunnen op grotere afstanden effectief worden. De vervlechting kan zowel ruimtelijk (door de vestiging van bedrijven en organisaties) alsook functioneel (door vervlechting van marktgebieden en door de vorming van netwerken van samenwerking of concurrentie). Door deze processen ontstaat een behoefte aan snelle verbindingen met diverse communicatie-technieken. Dit brengt ons op de achtergronden van de netwerkeconomie.

5. NETWERKEN EN STEDELIJKE ONTWIKKELING

Netwerken zijn verzamelingen van knooppunten ('nodes' of 'hubs') en verbindingen ('links' of 'connections'). Er is een toenemende belangstelling voor gekomen, in verband met flexibiliteit van de netwerken, die in een dynamische samenleving steeds gebruikelijker is. In de economische geografie is Perroux een van de grondleggers van die theorie. De Franse econoom Perroux heeft in 1955 een beroemd geworden artikel gepubliceerd over de 'groeipooltheorie'. Een groeipool omschreef hij als een grote stuwende onderneming die via een uitgebreid netwerk van marktrelaties en relaties met overheden een grote invloed heeft op alle bedrijven die deel uitmaken van dat netwerk. Hij maakt voorts een onderscheid in de '*espace géographique*', of de 'dagelijkse geografische ruimte' van de concrete locatie en de '*espace économique*', een 'netwerkruimte' van relaties tussen economische actoren, vooral bedrijven. De laatste soort werd door hem aangeduid met 'economische ruimte' omdat het hem daarbij ging om de netwerkrelaties, onafhankelijk van de locatie (wiskundig gezien een 'topologische ruimte'), terwijl de eerste soort handelde over de concrete ruimte van vastgoed, vervoersinfrastructuur en woningen. Voor hem waren de netwerkverbindingen de belangrijkste, omdat het begrip doelde op de verbanden tussen bedrijven en daardoor op de processen die via die verbindingen mogelijk werden gemaakt. In eerste instantie betroffen die verbanden marktrelaties, met prijzen als signalen, maar daarnaast ook overdracht van andere signalen, zoals kennis. Volgens Perroux waren netwerken georganiseerd rondom krachtige kernen, de 'groeipolen'. Indien daar stuwende investeringen plaatsvonden, zouden de effecten overal in het relevante netwerk merkbaar zijn. De groeipool was derhalve een organiserend en coördinerend centrum, ook voor de ruimtelijke structuur (Lambooy 1969b).

In de laatste jaren heeft het begrip netwerk een bredere belangstelling gekregen, mede door toepassing in de bedrijfseconomie en de op stedelijke ontwikkeling gerichte wetenschappen (Lambooy 1994; Castells 1995). Ook in de wiskunde (met name in het onderdeel topologie) heeft zich een interessante ontwikkeling van de netwerktheorie voorgedaan. Door Barabasi (2002) is deze ontwikkeling verbonden met wiskundige theorie en gepubliceerd in zijn boek 'Linked; the New Science of Networks'.

Volgens deze auteur vertonen netwerken op elk schaalniveau dezelfde eigenschappen. De structuur van een netwerk berust altijd op het kenmerk van een 'boomstructuur', of een 'spinnenweb', maar dan zonder de sturende kracht van een spin. Integendeel, er is sprake van een zelf-organiserend systeem. Daarmee doelt Barabasi op de krachten in een dynamisch netwerk waarbij de talrijke individuele acties gebundeld worden in 'nodes' van verschillend niveau van connectiviteit (aantal en intensiteit van verbindingen). De grootste aantrekkingskracht heeft de belangrijkste 'hub', de 'node' met de meeste verbindingen. Op p. 220 stelt deze auteur: 'Real networks are not static.... Instead, growth plays a key role in shaping their topology. They are not centralized as a star network is. Rather, there is a hierarchy of hubs that keep these networks together, a heavily connected node closely followed by several less connected nodes. No central node sits in the middle of the spider web, controlling and monitoring every link and node. Real networks are self-organized. They offer a vivid example of how the independent actions of millions of nodes and links lead to spectacular emergent behavior'.

Er behoeft geen sturende 'hub' te zijn. Dat is anders met een stelsel van subkernen, zoals bij de theorie van Christaller werd gevonden als een systeem van centrale plaatsen rondom een centrale stad. Daarin zijn de relaties asymmetrisch en de sturing vindt 'top-down' plaats. In netwerken zijn de relaties vaak symmetrisch en 'bottom-up'. Wel zijn er sterkere en minder sterke 'hubs', naar gelang van het aantal 'links', de verbindingen met andere 'nodes'. In die zin is er tegelijkertijd sprake van hiërarchie en complementariteit. Barabasi stelt ook dat zelfs in netwerkstructuren er sprake is van attractie door de sterkste hubs. In die zin kan men dit goed vergelijken met de theorie van de agglomeratievoordelen. Wel leert deze netwerktheorie ons dat er door verschillende activiteiten verschillende netwerken met verschillende ruimtelijke effecten worden ontwikkeld zodat er attractiepunten buiten de agglomeraties kunnen ontstaan die een eigen groeikracht kunnen gaan vertonen. Dat kan bijvoorbeeld door nieuwe technologie en door nieuwe infrastructuur worden bevorderd. Stedelijke ontwikkelingen worden op de lange duur ingrijpend beïnvloed door de ontwikkelingen van verschillende netwerken. De 'space of flows' van Castells (1995) opent de mogelijkheid voor samenhangen op veel hogere schaalniveaus.

De toepassing van dit denkbeeld zou op de langere duur een heel ander ruimtelijk patroon opleveren, namelijk een patroon met voor vele functies een verschillende ruimtelijke hiërarchie. De polycentrische stedelijke systemen zijn niet een bewijs voor het doorbreken van de hiërarchie van functies, maar voor het feit dat voorheen alle functionele hiërarchieën op dezelfde ruimtelijke 'logica' berusten, terwijl thans vele functies per netwerk een eigen kracht van agglomeratie ontplooiën. Elke functie kan in principe een eigen ruimtelijk patroon ontwikkelen, waardoor het lijkt alsof er sprake is van 'splintering urbanism' (Graham and Marvin 2002), terwijl er eigenlijk een nieuwe ruimtelijke structuur ontwikkelt op basis van de zelforganisatie van functies. De vraag kan worden gesteld of de agglomeratiekrachten dan niet meer integraal werken op het niveau de gehele stad? De vraag kan bevestigend worden beantwoord indien men voor stad nu stedelijk systeem 'leest'. De agglomeratieve krachten werken thans op een hoger schaalniveau net zo concentrerend als voorheen op het lagere niveau van de stadsgewesten, maar binnen bepaalde netwerkrelaties. Daarbij is de locatie binnen het stedelijk systeem minder relevant geworden. De aantrekkingskracht voor de gebieden erbuiten kan daardoor wel versterkt worden door de verminderende afstand en de grotere ICT-bereikbaarheid. Elk netwerk van functies heeft een eigen ruimtelijke dimensie, afhankelijk van de aard van de actoren en de activiteiten. Zo hebben wetenschappers netwerken voor de uitwisseling van informatie over de gehele wereld, terwijl ze voor de kennisontwikkeling wel meestal in kleinere teams binnen de universiteit werken.

Barabasi (2002, p 208) stelt: 'As research, innovation, product development, and marketing become more and more specialized and divorced from each other, we are converging to a network economy in which strategic alliances and partnerships are the means for survival in all industries. These fluid alliances, which are periodically renegotiated as the marketplace shifts or the focus of the participants changes, offer a glimpse of the future of the world's business environment'. En verderop (Barabasi p. 216): 'Networks do not offer miracle drug, a strategy that makes you invincible in any business environment. The truly important role networks play is in helping existing organizations adapt to rapidly changing market conditions. The very concept of network implies a multidimensional approach. The diversity of networks in business and the economy is mind-boggling. Yet no matter what organizational level we look at, the same robust and universal laws

that govern nature's webs seem to greet us'. Dit betekent dus dat netwerken weliswaar een, vaak tijdelijke, hiërarchische structuur kunnen hebben, maar tegelijkertijd ook voortdurend kunnen veranderen, waardoor de actoren ook binnen andere netwerken kunnen optreden. Er is sprake van snelle wisselingen, maar de basisstructuren blijven dezelfde. Voor het bezoek aan popconcerten reizen jongeren over het hele land, waarbij de centra van de netwerken in de tijd en de ruimte verschuiven. Voor het bezoek aan winkels is er een meer permanent ruimtelijk patroon, maar de bezoekers hebben dikwijls per wooneenheid een ander centrum voor het bezoek van hogere functies dan die van de detailhandel. Er is sprake van fluïde netwerken, waarvan de actoren echter gebruik maken van de stabielere fysieke ruimtelijke structuren.

Voor de werkgelegenheid ziet men voor de hoogst geschoolden een groter ruimtelijk bereik dan voor lager geschoolden; de eersten overschrijden vaker de metropolitane grenzen. Nog sterker geldt die overschrijding voor wetenschappelijke contacten, maar ook voor de handelsbetrekkingen van de bedrijven en voor recreatie en toerisme. De marktrelaties voor consumptiegoederen zijn in eerste instantie dikwijls intra-regionaal, maar de vervlechting van regio's wordt steeds sterker vanwege de lagere transportkosten. De vervlechting geldt nog sterker voor de stromen van informatie en geld.

6. DE PARADOX VAN DE TUSSENGEBIEDEN

Hiervoor is ingegaan op de aantrekkingskracht van steden en 'hubs' van netwerken. Agglomeraties trekken bedrijven en werkers aan, maar ze laten ook andere bedrijven vertrekken, vooral die welke meer ruimte behoeven. Ook bewoners met groeiende inkomens zullen de neiging hebben meer ruimte in de omgeving te gaan zoeken. Na verloop van tijd wordt door de uitdijende stad een drempel overschreden waardoor rondwegen en nieuwe bedrijfs- en woonlocaties nodig zijn. In een nog weer latere fase 'springt' dit groeiproces over naar nog verderaf gelegen kleinere steden of zelfs naar nieuwe steden, die met 'New Towns' of ook wel 'Edge Cities' worden aangeduid. Vaak betreft het ook reeds bestaande kleinere steden of stadsgewesten langs grote verbindingslijnen van spoor en weg. Indien we het hebben over 'metropolitane' ontwikkeling wordt meestal geen aandacht besteed aan de effecten ervan op de tussengebieden. Een voorbeeld waar dat wel het geval is is het Groene Hart. Dat is een gebied dat 'volgens plan' groen en dun bevolkt zou zijn, slechts gevuld door kleine dorpen, natuur, landbouw en recreatiegebieden. In feite is het gevuld met een bijzonder grote hoeveelheid niet-groene functies en is de bevolkingsdichtheid er groter dan die van Duitsland. De groei van de werkgelegenheid is er in de periode 1980-2000 percentsgewijs groter geweest dan van het gehele Randstadgebied. Er is in dit tussengebied een paradox van plandoelen en feitelijke ontwikkelingen aan de orde. Hoe is het dan met andere tussengebieden?

Allereerst kunnen we constateren dat er tenminste twee soorten tussengebieden zijn:

- (1) de 'leegzuiggebieden'; en
- (2) de 'interferentiegebieden'.

Met betrekking tot het eerste type kunnen we wijzen op de aantrekkingskracht van agglomeraties. Ligt een stedelijk gebied tussen twee grote agglomeraties dan loopt het gebied gevaar dat zeker de hogere functies naar één van de twee naburige stedelijke regio's vertrekken. Dat komt tot uitdrukking in het verlies van ziekenhuizen, scholen voor hoger onderwijs en sommige bedrijven. Intercity treinen stoppen er niet meer en het is de vraag of resterende functies kunnen overleven. In het Noorden zijn vele voorbeelden van leegloop, zoals Geert Mak dat voor Jorwerd beschreef. Alleen grotere, gunstig gelegen, steden zoals Hilversum met een fraaie omgeving en een zeer gespecialiseerde functie voor entertainment (radio en TV) kunnen de 'leegloop' overleven. Ook de regio van Leiden en omgeving vertoonde de resistentie tegen de leegzuigende krachten van Amsterdam en Den Haag, vanwege de hogere functies, zoals universiteit en ziekenhuis. In landen zoals Frankrijk en Portugal met een sterke concentratie in de hoofdsteden vindt men veel voorbeelden van leegzuiggebieden. Dat was de reden waarom de Franse regering in 1965 een beleid van decentralisatie (door middel van 'Métropoles d'Equilibre') is gaan voeren, waardoor de dominantie van Parijs iets is verminderd. Later is de feitelijke spreiding versterkt door de TGV en vooral de auto, maar nog steeds zijn verderaf gelegen regio's leeg.

Voor het tweede type kunnen we wijzen op de Amerikaanse Megalopolis, waar het tussengebied volloopt. Ook Los Angeles en San Diego groeien naar elkaar toe. In Nederland ziet men voor de industrie al reeds decennia lang een verschuiving van de Randstad naar de grensgebieden

met België en Duitsland. De gemeenten langs de Nederlandse kust vertoonden lagere groeicijfers dan de oostelijk gelegen gemeentes, vooral die rondom Utrecht en Amersfoort. In de Randstad nam het aantal industriewerkers reeds in de zestiger jaren scherp af. De provincies Gelderland en Noord-Brabant hebben van de aantrekking van de industrie geprofiteerd, vooral door de ligging tussen de drie grote metropolitane regio's van de Deltametropool, de Vlaamse Ruit en de Rhein-Ruhrmetropool. Tegelijkertijd zag men in deze provincies een geweldige groei van de bedrijvigheid in de sector transport, groothandel en logistiek. In de stedelijke regio's van het KAN en in de stedelijke regio's langs de A2 is ook de kantoorwerkgelegenheid sterk toegenomen (zie ook fig 1). Er ontwikkelt zich een Centraal Nederlands Tussengebied.

De vraag kan nu worden gesteld wat er in het grote tussengebied tussen de drie grote metropolen aan de orde is. Het is verbazend dat er, met uitzondering van het Groene Hart, zo weinig aandacht aan het fenomeen tussengebied wordt besteed. Slechts fragmentarisch vinden er discussies plaats over groen, natuur en infrastructuur, terwijl het eigenlijk zou moeten gaan over de krachten die achter de stedelijke en economische ontwikkeling van de tussengebieden aan het werk zijn. In het Nederlandse deel van het tussengebied vindt men over de periode na 1980 de sterkste groeigebieden wat economie en woningbouw betreft, vooral langs de grote verbindingswegen. Het gaat ook om meer dan alleen spreiding uit de Randstad. Inmiddels hebben tal van regio's in het tussengebied een eigen groeikracht ontwikkeld. Men denke aan stedelijke gebieden zoals Eindhoven en Den Bosch, maar ook aan Apeldoorn alsook het polycentrische stedelijke gebied dat men zou kunnen aanduiden met 'Stad West-Gelderland' (Veenendaal-Ede-Barneveld-Wageningen met 250.000 inwoners en alle voorzieningen), alsook het KAN-gebied, dat reeds sterke relaties onderhoudt met het aangrenzende Duitse gebied. De paradox wordt nog duidelijker indien men beseft dat voor veel sectoren de agglomeratievoordelen kennelijk over het gehele tussengebied gelden en niet meer alleen voor de 'oude' agglomeraties. Eveneens kan men erop wijzen dat de bedrijven netwerkrelaties kunnen onderhouden met dit gehele gebied. De centrale ligging leidt tot een voortdurend sterker wordend locatievoordeel voor het goederen- en personenverkeer binnen de NWE Megalopolis. Hierbij zij overigens aangetekend dat er in dit gebied nog steeds een geringer aandeel van kenniswerkers en culturele activiteiten is dan in de centrale steden van de drie metropolen in de Megalopolis. Maar het is onmiskenbaar dat moderne sectoren, zoals de ICT, in het gehele tussengebied goed floreren (Van der Velde en Wever 1995; Van Oort and Atzema 2003; zie ook fig 1).

Het verschijnsel 'tussengebieden' is een verwaarloosd thema bij het bestuderen van de vervlechting van metropolitane gebieden. Ook de tegenstelling stad en platteland en die tussen grote en kleine steden wordt in het debat van de planologen, geografen en regionaal-economen verwaarloosd. Pas kort geleden heeft het RPB de discussie hier over gestimuleerd (RPB 2003). De grote steden werden als de natuurlijke groeipolen gezien en als de geografische kernpunten die geschikt waren voor de internationale contacten, terwijl het 'platteland' aan de landbouw en de 'natuur' (whatever that may be) geschonken. Intussen zijn er de laatste decennia enkele opmerkelijke veranderingen opgetreden. Daarbij is in de eerste plaats te denken aan de grote stroom verplaatsingen van de goederengebonden sectoren, zoals industrie en groothandel. Maar ook bij de woningbouw ziet men dat met name de provincies die in het 'centrale tussengebied' van de drie metropolen in Nederland en de buurlanden, Gelderland, Noord-Brabant - en in mindere mate Limburg - een snellere groei van het aantal woningen is geweest dan in de Randstedelijke provincies. Voorts is binnen de Randstad de groei van arbeidsplaatsen, bevolking en woningen in de oostelijke delen sterker geweest dan in de westelijke delen. Die laatste - de strook langs de kust - heeft in feite slecht gepresteerd. In het Westen heeft alleen de regio rondom de tweelingstad Amsterdam-Schiphol het goed gedaan. Er is dus een structurele en geleidelijke verschuiving in oostelijke en zuidelijke richting te zien. Het grote 'Centraal Nederlandse Tussengebied' langs de A16, de A1, de A2 en de A12, heeft in allerlei opzichten een sterke groei laten zien. Dit proces werd al eerder geconstateerd, maar het proces gaat gewoon door, beleid of geen beleid (Lambooy en Huizinga 1977). Maar was de dimensie er voor 1975 nationaal gericht, de spreiding en de vervlechtingen zijn thans internationaal werkzaam.

In deze tijd met grote technologische en economische dynamiek zijn de Europese grenzen steeds minder een drempel voor de internationale vervlechtingen van activiteiten en organisaties. Het ontwikkelingsdoel is een 'intermetropolitane functionele integratie'. Hier wordt benadrukt dat er binnen Europa nog geen echte geschakelde metropolen bestaan op dit schaalniveau, maar er is wel sprake van een vervlechting van functies

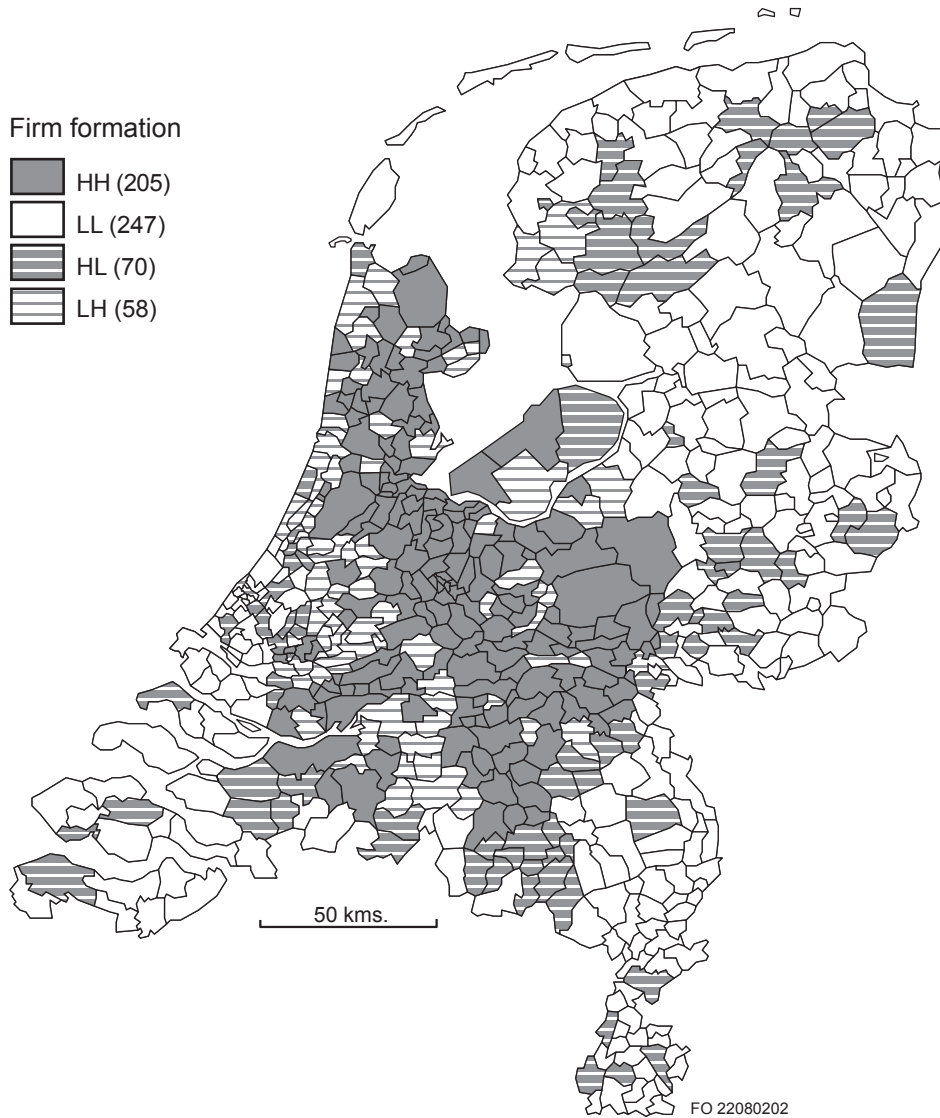
en van interacties die vragen om gecoördineerde plannen voor de aanleg van infrastructuur. Voor infrastructuur ligt dit voor de hand. Hierbij gaat het immers om de verbindingslijnen tussen metropolitane gebieden die de ruggengraat vormen van de Europese economie. Al vele malen is gewezen op het bestaan van een 'Europese banaan' die zou lopen van de Randstad langs de Rhein-Ruhrmetropool en de Rhein-Mainmetropool naar de Milanese metropool. In de gebieden die tussen de grote verstedelijkte kerngebieden liggen vinden voortdurend nieuwe ontwikkelingen van integratie, concentratie en spreiding plaats. Als voorbeeld kunnen we wijzen op het gebied van het Hoger Onderwijs: in de grensgebieden met Duitsland zien we reeds een sterkere vervlechting. Zo zijn er steeds meer Duitse studenten in het grensgebied met Nederland die gaan studeren in Maastricht of aan de Radboud universiteit in Nijmegen. Op het gebied van de gezondheidszorg ziet men steeds meer Nederlanders ziekenhuizen en klinieken in Duitsland en België bezoeken en Nederlanders kopen steeds vaker woningen in het aangrenzende Duitsland en België. Tijdens vakantieperioden verstoppen de Nederlanders de Duitse en Belgische wegen en vice versa. Voor de toekomst staan diverse 'haastlijnen' op de kaart, zoals de HST van Parijs, via Brussel en Antwerpen naar Amsterdam alsook de ICE van Amsterdam naar Frankfurt en Berlijn. Met het vliegtuig waren deze bestemmingen allang verbonden, maar de vliegvelden zijn dikwijls reeds zo moeilijk te bereiken dat velen de voorkeur geven aan de eveneens zeer snelle treinen. Ook kan men wijzen op de ontwikkeling van de nieuwe 'Nederlandse' luchthaven achter Kleve.

Is er voor het CNT sprake van een *paradox van een snelle groei zonder agglomeratievoordelen*? Of zijn de agglomeratievoordelen voor de goederengebonden sectoren inmiddels al over de gehele geschakelde metropool werkzaam? Dat is door Davelaar (1989) ook aangetoond. Voor de zakelijke diensten en de hoogwaardige ICT-sector ligt dit misschien nog anders, alhoewel steden zoals Eindhoven, Den Bosch en het KAN-gebied laten zien dat ook daar hoogwaardige diensten en onderzoekslaboratoria voorkomen. Zie fig 1.

Voor Nederland maar ook voor de ontwikkeling van de Europese ruimte is het goed meer aandacht te besteden aan de tussengebieden, regio's waarin Nederland juist ook veel sterke bedrijvigheid heeft. De vraag: 'Wat gebeurt er met de tussenligende regio's in het gebied van de 'Noordwest-Europese geschakelde metropool?' is dus zowel ruimtelijk als economisch aan de orde. Bij de aanleg van infrastructuur zal men meer moeten letten op de voordelen van de benutting van het CNT. Er zal niet alleen aandacht moeten bestaan aan de hartgebieden van de drie metropolen, alhoewel die zonder enige twijfel nog steeds de belangrijkste agglomeratieve krachten bezitten.

Figure 1 Moran scatterplot map log new firm formation rate in ICT-industries in the Netherlands (average 1996-2000).

Bron: Van Oort en Atzema

Toelichting fig 1. In deze figuur wordt aangegeven per gemeente de nieuwgevormde ICT-ondernemingen in de periode 1996-2000. Met HH worden de bestpresterende gemeenten aangeduid, die bovendien worden omringd door eveneens hoog presterende gemeenten. Met LL wordt het tegenovergestelde aangeduid. HL duidt op zelf hoogpresterende gemeenten, maar die omringd zijn met minder presterende eenheden. Met LH wordt het tegenovergestelde effect aangegeven.

7. CONCLUSIES

In de processen van technologische en economische ontwikkelingen veranderen ruimtelijke structuren voortdurend. Steden waren in hun ontwikkeling altijd al verbonden met technologische ontwikkeling, met economische activiteiten en met verkeersontwikkelingen. Ook nu is een grondige bezinning nodig op het verschijnsel stad en stedelijke samenleving. Daarbij is de ruimtelijke schaal waarop de economische verbanden functioneren van grote betekenis. De netwerken van bedrijven functioneren al lang niet meer binnen de klassieke grenzen van de steden of zelfs van de stedelijke regio's. Voor de sociale en economische netwerken gelden reeds veel grotere ruimtelijke verbanden, die sinds Castells worden aangeduid met 'space of flows'. Netwerken functioneren reeds op wereldschaal. Stedelijke regio's hebben ook andere functies die op veel lagere schaalniveaus van belang zijn. Dat maakt het moeilijk algemene uitspraken te doen over de aard van de stedelijke ontwikkeling.

Enkele conclusies kunnen echter wel worden getrokken. Allereerst dat agglomeratievoordelen blijvend van belang zijn, maar dat die per netwerk in hun ruimtelijk werkingsgebied kunnen verschillen. Voor de industrie gelden heel andere schaalsamenhangen dan voor de gezondheidszorg of de woningmarkten. Voor de onderlinge samenhang van de polycentrische stedelijke structuren zijn in versterkte mate infrastructurele verkeersverbindingen voor snelle verbindingen nodig. In de NW-Europese Megalopolis bestaande uit de Deltametropool, de Vlaamse Ruit en de Rhein-Ruhrmetropool mist men nog een goed netwerk, zelfs nadat de HST en de ICE zijn voltooid. De sterkste positieve effecten ervan komen terecht in de drie grote metropolen, waar nog steeds de sterkste 'hubs' van de netwerken voor communicatie op allerlei gebied zijn gesitueerd. Door het succes van de polynucleaire metropolen zullen ook de tussengebieden steeds sterker worden. Dat geldt thans reeds voor de provincies Gelderland en Noord-Brabant, waar nieuwe, zij het kleinschaliger, polycentrische stedelijke regio's een sterke groei hebben vertoond.

8. BIBLIOGRAFIE

Ascher, F, (1998), *La République contre la ville*. Paris : l'Aube.

Barabasi, A-L, (2002), *Linked; The New Science of Networks*. Cambridge (Mass): Perseus Publishing.

Begg, I, (Ed.), (2002), *Urban Competitiveness*. Bristol: The Policy Press.

Boschma, RA, K Frenken en JG Lambooy, (2002), *Evolutionaire Economie*. Bussum: Coutinho.

Brakman, S en H Garretsen, (2003), *Locatie en Concurrentie*. Amsterdam: Koninklijke Vereniging voor Staathuishoudkunde, pp.VII-XXI.

Burg, AJ van der and FM Dieleman, (2004), Dutch Urbanisation Policies: from compact cities to 'urban networks'. In: *TESG*, vol95, nr 1, pp108-117.

Buijs, S, (1998), De situering van economische activiteiten in Nederland. In: *Stedebouw en Volkshuisvesting*, 1998, nr 3, pp 11-17.

Castells, M, (1995), *The Informational City: Networks and Society*. New York: Blackwell.

Davelaar, EJ, (1989), *Incubation and Innovation; a spatial perspective*. Amsterdam: Vrije Universiteit.

Dieleman, FM and A. Faludi, (1998), Randstad, Rhine-Ruhr and Flemish Diamond as one polynucleated macro-region? In: *TESG*, vol 89, nr 3, pp 312-327.

- Florida, R, (2002), *The Rise of the Creative class*. New York:Basic Books.
- Glaeser, EL and ME Kahn, (2003), *Sprawl and Urban Growth*. *Harvard Institute of Economic Research, Discussion paper, Number 2004*.
- Glaeser, EL and JE Kohlhase, (2003), *Cities, Regions and the Decline of Transport Costs*. *Harvard Institute of Economic Research, Discussion paper, Number 2014*.
- Gottmann, J, (1961), *Megalopolis*. Cambridge (Mass): MIT-Press.
- Graham, S and S Marvin, (2001), *Splintering Urbanism*. London: Routledge
- Grosveld, H, (2002), *The Leading Cities of the World and their Competitiveness*. Naarden: World Cities Research.
- Hoekveld, GA, (1974), *Vergruizende steden*. Oratie Vrije Universiteit Amsterdam.
- Ipenburg, D, and B. Lambregts, (2001), *Polynuclear Urban Regions in North West Europe; a survey of key actor views*. Delft: DUP Science, nr 18.
- Jacobs, J, (1969), *The Economy of Cities*. New York: Random House
- Krugman, P, (1995), *Development, Geography, and Economic Theory*. Cambridge (Mass): MIT-Press.
- Krugman, P, (1996), *The Self-Organizing Economy*. Cambridge (Mass): Blackwell Publishers.
- Lambooy, JG, (1969a), *City and City Region in the Perspective of Hierarchy and Complementarity*. In: *TESG*, vol 60, May/June, pp 141-154.
- Lambooy, JG, (1969b), *Het Geografisch systeem en de Groeipooltheorie*. Oratie Vrije Universiteit. Assen: Van Gorcum.
- Lambooy, JG, (1993), *European Cities: from Carrefour to organisational nexus*. In: *TESG*, vol 84, nr 4, pp. 258-268.
- Lambooy, JG, (1994), *Cities and networks*. Paper presented at the International RSA-conference, Groningen.
- Lambooy, JG, (1998), *Polynucleation and Economic Development: the Randstad*. In: *European Planning Studies*, vol 6, nr 4, pp 457-467.
- Lambooy, JG, (1998), *Agglomeratievoordelen en ruimtelijke Ontwikkeling: Steden in het tijdperk van de kenniseconomie*. Oratie Universiteit van Utrecht
- Lambooy, JG, (2002), *Ruimte voor Complexiteit; over veranderende structuren, zelf-organisatie en netwerken in de Economische geografie*. Afscheidsrede Universiteit Utrecht.
- Lambooy, JG en JH Huizinga, (1977), *Het nieuwe Westen des Lands*. In: *Intermediair*, Jg 13, nr 12, 25 maart 1977, pp 1-8.
- Lambooy, JG en FG van Oort, (2003), *Agglomeratie(s) in evenwicht?* In: *Locatie en Concurrentie*. Amsterdam: Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde, pp.67-94.
- Oort, FG van, (2004), *Urban Growth and Innovation*. Aldershot: Ashgate.

Oort, FG en OALC Atzema, (2003), On the conceptualization of agglomeration economies: the case of new firm formation in the Dutch ICT-sector. In: *Annals of the Regional Science Association*, vol 37. Nog te verschijnen.

Perroux, F, (1955), Economic Space: theory and application. In: *Quarterly Journal of Economics*, vol 64, pp 89-104.

Ruimtelijk Planbureau, (2003), *De ongekende ruimte verkend*. Rotterdam: Nai uitgevers.

Saey, P, en N van Nuffel, (2003), Christaller beneveld; de Nevelstad. In: *Agora*, vol 19, nr 3, pp. 10-12.

Schwanen, T, FM Dieleman and M Dijst, (2003), Car use in Netherlands Daily Urban Systems: does polycentrism result in lower commute times? In: *Urban Geography*, vol 25, nr 5, pp. 410-430.

Velde, W van der, en E Wever (red.), (1995), *Nederland is meer dan de Randstad; de economische emancipatie van overig Nederland*. Assen: Van Gorcum

De Migratie-Paradox.
Een beschouwing over immigratie in de geglobaliseerde economie.
In het bijzonder in de regio Amsterdam

1. *Hans van Amersfoort*

1. Inleiding

Op maandag 2 februari (2004) opende het NRC Handelsblad met de kop *Invloed Nederland op advies hoofddoek*. In het artikel kwamen enkele leden van de Franse delegatie, die Nederland had bezocht ter voorbereiding van het geruchtmakende hoofddoekadvies aan de Franse regering, aan het woord. Jacqueline Costa-Lascoux verklaarde dat de delegatie geschokt was door de situatie in Nederland. De rapporteur Rémy Schwartz bevestigde haar lezing. Schokkend achtte de commissie de aanwezigheid van moslimfundamentalisten in Nederland, de gettovorming en de demografische ontwikkeling, die maakt dat in 2010 in vrijwel alle grote steden in Nederland de moslimbevolking in de meerderheid zal zijn. De parlementaire onderzoekscommissie 'Blok' die haar rapport *Bruggen Bouwen* (2004) net gepubliceerd had, zal van deze wat eenzijdige diagnose opgekeken hebben. Maar dat kwam, verklaarden de Franse deskundigen, omdat deze commissie toch weer het compromis gezocht had en daarom de harde waarheid niet onder ogen wilde zien. Men kan zich afvragen hoe grondig de commissie het 660 pagina's dikke, in het Nederlands gestelde rapport in de korte tijdsspanne heeft kunnen bestuderen. Maar wat men ook van deze Franse deskundigen mag denken, toegegeven moet worden dat zij de stemming in politiek Den Haag uitstekend hebben aanvoeld. VVD leider Van Aartsen vatte nog dezelfde maandag de situatie in vrijwel dezelfde termen samen als de Franse delegatie en premier Balkenende verdedigde tegenover zijn achterban de uitzetting van uitgeprocedeerde asielzoekers, omdat moeilijke tijden nu eenmaal doortastend beleid vergt. De algemene perceptie is blijkbaar, dat het land een heel ernstig probleem heeft, en dat probleem heet immigratie.

Maar toch is er iets merkwaardigs aan de hand. Want op dezelfde pagina waarop de NRC op dinsdag 3 februari de toespraak van Balkenende verslaat, treft de lezer ook de kop aan: *Minister wil meer onderzoekers naar Nederland halen*. Minister Van der Hoeven heeft de Tweede Kamer toegezegd het binnen twee maanden gemakkelijker te zullen maken onderzoekers naar Nederland te halen. In de buurlanden moeten onderzoekers voor hun verblijfsvergunning maar enkele tientallen euro's per jaar betalen maar in Nederland wel 430 Euro. Zo verliest Nederland natuurlijk de slag en verkiezen de buitenlandse onderzoekers andere landen.

We stuiten hier op een paradox. Terwijl het in het politieke debat gonst van de maatregelen die aangescherpt moeten worden om de immigratie terug te dringen en politici tegen elkaar opbieden in krachtige taal over allochtonen, de Islam, de tweede en ja zelfs al de derde generatie, is de minister van onderwijs druk bezig het verblijfsvergunningstelsel te versoepelen. En soepeler regels leiden tot meer immigranten, met voorziene en onvoorziene effecten, zoals volgmigratie, discussie over statussen (wat is een onderzoeker precies?), enz. Er spelen blijkbaar tegelijk twee tegenstrijdige percepties rond de migratieregulering een rol. Er is goede, ja zelfs noodzakelijke immigratie en er is de verderfelijke immigratie van ongewenste vreemdelingen, die uit de staatsruif komen eten, zo zij al geen terroristische activiteiten ondernemen. Onderzoekers zouden natuurlijk ook wel eens atoomgeheimen kunnen stelen of lid zijn van een terroristische cel. (Werkte er niet ooit een Pakistaanse atoomgeleerde Khan in Nederland?) Maar dat risico schat de minister en met haar de Tweede Kamer kennelijk laag in. Deze migratie paradox kwam een dag later nog duidelijker aan het licht met het verschijnen van het rapport *Regulering en facilitering van arbeidsmigratie* van de Adviescommissie vreemdelingenzaken op 4 februari.¹⁹ In enkele dagen tijd werd het Nederlandse publiek zo geconfronteerd met het gecompliceerde karakter van arbeidsmigratie in een glocaliseerde economie.

In het Nederlandse spraakgebruik zien we deze paradox weerspiegeld. De merkwaardige term allochtonen is als volstrekt neutrale, technische term ingevoerd en wordt zo ook door het CBS gebruikt. De definitie is nogal ingewikkeld, maar het gaat in ieder geval om een technische term, die wat afwijkt van de internationaal gebruikelijke definitie van immigrant, maar daarmee (ongeveer)

---

¹⁹ Het feitelijk beschikbaar komen van het rapport in gedrukte vorm was uiteraard enkele weken later.

parallel loopt.²⁰ In het spraakgebruik heeft de term echter een geheel andere betekenis gekregen. Hoewel de koninklijke familie zonder twijfel een zeer allochtone familie is, is dat niet wat men bedoelt. Allochtoon is een woord dat verwijst naar een probleem, naar wat ongewenst is, naar wat wij door de kop in het zand te steken over ons hebben afgeroepen, om de heer Van Aartsen te citeren.

In dit essay zal ik proberen de paradox te ontwarren door neutraal naar immigratie te kijken. Het woord allochtoon is zo besmet geraakt dat ik het zo veel mogelijk vermijd. Ik spreek bij voorkeur van immigratie en immigranten, daarmee aansluitend bij de internationale literatuur. Het gaat in dit essay om vijf op elkaar inhakende vragen:

Wat is de rol van immigratie in een hoog ontwikkelde economie?

Welke sectoren van de economie zijn gebaat bij immigratie?

Wat voor typen immigranten zijn daarbij te onderscheiden?

Tot welke woonpatronen leidt immigratie in het postindustriële tijdperk?

In hoeverre kunnen overheidsmaatregelen deze immigratiestromen en vestigingsprocessen sturen?

Er is in Nederland naar migratie in een geglobaliseerde economie vrijwel geen veldonderzoek gedaan. Wel zijn er een aantal studies en preadviezen van juridische en statistische aard, maar deze hebben een nogal abstract karakter. Het meer gedetailleerde migratieonderzoek, dat op zichzelf van respectabele omvang is, richt zich vrijwel geheel op groepen die onder het minderhedenbeleid van de overheid vallen, of anderszins opvallen als exotisch. Het behoorlijk grote aantal Engelsen in Amsterdam is, zover ik weet slechts één keer onderwerp geweest van een doctoraalscriptie. Maar op basis van internationale literatuur zal ik toch proberen, althans voor de regio Amsterdam zicht te krijgen op de rol van internationale migratie voor het functioneren van de regionale economie. Ik hoop op deze wijze een breder beeld te krijgen en tot een rationelere discussie bij te dragen.

Voor een goed begrip volgt eerst een korte beschouwing over migratieregulering. Vervolgens gaan wij in op het verschijnsel arbeidsmigratie, in het bijzonder op de veranderingen die zich hierbij de laatste decennia hebben voorgedaan. Daarna verkennen we de gevolgen die de veranderingen in de migratiestromen hebben voor de woonpatronen van de verschillende soorten immigranten. Tenslotte keren we terug naar het thema migratieregulering en vragen ons af of de regulering van de arbeidsmigratie ook tot bepaalde vormen van etnische woonpatronen onder hooggeschoolden kan leiden.

2. Migratieregulering

Historisch gezien is de behoefte van staten om migratie te reguleren een betrekkelijk recent gegeven. Tot aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog vinden we weinig maatregelen die als zodanig opgevat kunnen worden. Zo was het bijvoorbeeld heel goed mogelijk zonder paspoort te reizen en waren er ook geen regelingen met betrekking tot het betreden van de arbeidsmarkt door vreemdelingen. De toenemende behoefte van staten om greep te krijgen op bevolkingsmobiliteit hangt samen met de opkomst van de moderne verzorgingsstaten. In dit proces ontstaat een steeds sterkere samensmelting van regering, bevolking en territorium. Met de uitbreiding van het kiesrecht betreden

---

²⁰ De invoering van de term allochtoon komt o.a. voort uit de behoefte om op een andere wijze dan via nationaliteit de etnische herkomst van personen te achterhalen. Nederland gebruikt daarvoor niet alleen het geboorteland van de mensen zelf, maar ook het geboorteland van de ouders, soms zelfs van de grootouders. Dit is nogal gecompliceerd want bij ouders van verschillende herkomst ontstaan dubbelstellingen, een zonde tegen de bevolkingsstatistiek. Daarom moet in dat geval weer bepaald worden welk geboorteland de doorslag geeft, dat is om niet geheel duidelijke redenen altijd het 'niet westerse'. Internationaal rekent men tot de tweede generatie immigranten personen geboren in het land uit een 'foreign born mother'. Een beperkter maar wel veel duidelijker definitie. Over de problemen bij de hantering van het woord allochtoon bijvoorbeeld, Roelandt en Veenman, 1991; Verwey, 1994; 1997; Huisman en Van Wissen, 1998: 7 en de CBS publicatie, Allochtonen in Nederland, 1996. De Nederlandse definitie heeft tot merkwaardig gevolg dat het aantal allochtonen sneller groeit naarmate er meer gemengde huwelijken plaatsvinden, omdat de 'vreemde' ouder dan de doorslag geeft om iemand tot de allochtonen te rekenen.

nieuwe spelers de politieke arena, die deze arena ook met nieuwe taken vullen. Waren rechten in de negentiende eeuw nog vooral rechten van niet interventie (vrijheid van drukpers, vereniging, enz.) geleidelijk werden er steeds meer rechten in de zin van aanspraken aan toegevoegd, recht op gezondheidszorg, onderwijs, adequate huisvesting. De groei van de staatszorg maakte het noodzakelijk duidelijke grenzen te trekken tegenover wie de overheid wel en geen verplichtingen had; het onderscheid burgers -vreemdelingen (in legale zin) werd aangescherpt (Van Amersfoort, 2001 a). Het onderscheid tussen binnenlandse en internationale migratie werd daarbij steeds belangrijker. Belangrijk voor ons onderwerp is ook de opkomst van de vakbeweging, die een belangrijke factor wordt in het politieke krachtenveld en de overheid weet te bewegen tot een steeds sterkere regulering van de arbeidsmarkt wat betreft arbeidsomstandigheden, werktijden en collectieve looncontracten. Deze regulering past ook bij het karakter van de industriële economie. Zowel in de handarbeid als in de opkomende hoofdarbeid werkten steeds meer mensen in banen met duidelijk voorgeschreven handelingen die goed in de tijd zijn af te grenzen. Het 'fordisme', met zijn nadruk op en geloof in de arbeidsanalyse die een rationele arbeidsinzet mogelijk moet maken vierde hoogtij. De rationalisatie van de productie en administratie leidde, ondanks alle bezwaren die ertegen in gebracht zijn, tot een grote stijging van de arbeidsproductiviteit en daarmee tot een algemene welvaartsstijging. De overheid kreeg daarbij steeds meer de rol van toezichhouder, bovendien werd de overheid door de groei in overheidstaken ook zelf een belangrijke werkgever. De gereguleerde arbeidsmarkt is een karakteristiek onderdeel van de verzorgingsstaat. Gedurende de economische crisis van de dertiger jaren wordt het betreden van deze gereguleerde arbeidsmarkt door vreemdelingen aan banden gelegd. De burgers moeten beschermd worden tegen concurrentie van buitenlanders. De vreemdeling heeft een aparte vergunning nodig om de arbeidsmarkt te mogen betreden. Zo leidt de samensmelting van overheid, burgers en territorium, die het fundament van de verzorgingsstaat vormt, tot een systeem van migratieregulering.

Deze regulering van internationale migratie kent drie stappen: binnenkomst, verblijf (in Nederland gedefinieerd als een oponthoud van langer dan drie maanden) en arbeid. In principe zijn deze drie aspecten geschakeld, wie geen recht op binnenkomst heeft kan niet legaal verblijven, en wie niet legaal verblijft kan niet legaal werken. De trap loopt in principe opwaarts. In de dagelijkse praktijk blijkt het systeem echter niet zo feilloos te werken. De implementatie roept allerlei grotere en kleinere problemen op, die niet zijn voorzien en/of in feite niet te redresseren. Toeristen die vijf maanden blijven en intussen in de strandhoreca als oproepkracht werken, zouden bijvoorbeeld niet voor mogen komen. Maar in feite worden dit soort situaties gedoogd, omdat het onbegonnen werk is al deze situaties op te sporen en te vervolgen. Bovendien lost dit soort situaties zich in veel gevallen vanzelf weer op.

Naast de regulering die als basis het nationaal belang heeft, even daargelaten of het altijd duidelijk is wat het nationaal belang op korte of langere termijn vereist, is er een tweede component, die hier alleen vermeld wordt; de humanitaire verplichting. Ook tegenover niet-burgers erkent een moderne staat als Nederland bepaalde verplichtingen, die kunnen leiden tot een recht op verblijf. Vrijwel alle landen hebben de conventie van Genève inzake vluchtelingen ondertekend en daarmee bepaalde verplichtingen op zich genomen, alweer daargelaten hoe aan deze verplichtingen in bepaalde concrete gevallen vorm moet worden gegeven. Deze tweede grond voor de regulering van internationale migratie valt verder buiten het bestek van dit essay.

3. Arbeidsmigratie in een veranderende economie

3.1. Terugblik

Mensen migreren om allerlei redenen. Om een huwelijk te sluiten, arbeid te vinden, uit zucht naar avontuur, om zich te onttrekken aan de dienstplicht of aan als drukkend ervaren familieplichtingen en zo zijn er nog wel meer redenen te bedenken. Heel vaak gaan verschillende van deze motieven uiteraard samen. In het populaire spraakgebruik worden soorten migratie onderscheiden en gekoppeld aan deze motieven. In dit essay volg ik een andere weg. De motieven van de immigranten

zijn immers onbekend. Zelfs in veldonderzoek zijn deze moeilijk te achterhalen, meerdere motieven spelen een rol, over bepaalde motieven is men niet snel openhartig; het is zelfs de vraag of de migrant zelf wel altijd een volledig beeld heeft van zijn of haar motieven.

Het is daarom beter een andere invalshoek te kiezen en te spreken van arbeidsmigratie in die gevallen dat de immigrant de arbeidsmarkt betreedt en de regulatie van zijn verblijf geschiedt met het oog op zijn rol op de arbeidsmarkt. De omvang en het karakter van de arbeidsmarkt en de regulering door de overheid als toezichthouder van de arbeidsmarkt worden dan de variabelen waarop onze aandacht zich richt. Uitsluitend de migratie die gestimuleerd dan wel tegen gegaan wordt met het oog op de (veronderstelde) behoeften op de arbeidsmarkt zijn in het kader van dit essay interessant. Voor een volledig efficiënte regulering van de arbeidsmarkt zijn derhalve twee dingen nodig. In de eerste plaats moet de arbeidsmarkt volledig samenvallen met de gereguleerde arbeidsmarkt. In de tweede plaats moet de overheid volledig geïnformeerd zijn over eventuele overtredingen en deze overtredingen ook in alle gevallen zo onacceptabel vinden dat sanctionerend optreden volgt. Het is duidelijk dat aan geen van deze twee voorwaarden ooit voldaan is. Wij zinspeelden daarop al aan het einde van de vorige paragraaf. In sectoren waar de arbeidsmarkt nooit helemaal binnen de regulering te brengen was, bijvoorbeeld vanwege sterke seizoensschommelingen in de arbeidsbehoefte zien we dan ook altijd al een meer of minder ongereguleerde arbeidsmigratie. Desalniettemin is het voor de gedachtebepaling goed ons dit ideaal beeld van een volledige beheersing van de arbeidsmigratie voor ogen te stellen. Het maakt begrijpelijker, welke veranderingen de huidige economische ontwikkelingen met zich mee brengen voor de theorie en de praktijk van de arbeidsmigratieregulering.

De arbeidsmigratie waarmee Nederland in het recente verleden het meeste te maken heeft gehad, is de arbeidsmigratie uit het Mediterrane gebied, aanvankelijk uit Italië en Spanje, in de hoogtijdagen van deze migratie voornamelijk uit Turkije en Marokko. Als wij de geschiedenis van deze migratie kort oproepen dan zien wij dat Nederland er aanvankelijk door werd overvallen. Het herstel van de economie in de naoorlogse periode kwam in de jaren zestig onverwachts in een versnelling. De overheid had zich na de oorlog en met de economische malaise van de jaren dertig nog in het geheugen, juist zorgen gemaakt over dreigende werkloosheid. Het stimuleren van emigratie naar landen als Canada en Australië was een antwoord op de dreiging van blijvende overschotten op de arbeidsmarkt. Toen de industrialisatie zo snel verliep dat er arbeidstekorten ontstonden werden deze aanvankelijk door spontane toeloop opgevuld. Via reeds in Duitsland en België werkzame arbeidsmigranten, kwamen ook in Nederland op eigen houtje migranten naar werk zoeken. Als dit gevonden was werden de nodige formaliteiten achteraf met behulp van de werkgever in orde gemaakt. Een studie uit 1967 komt nog tot de conclusie dat het proces eigenlijk zo vlot verloopt, dat verdere overheidsregulering vooraf niet nodig is (Wentholt, 1967; Van Amersfoort & Penninx, 1993). Men heeft dan ook nog de indruk dat het om een conjunctureel verschijnsel gaat van tijdelijke aard. Maar hoewel de recessie van 1967 inderdaad even tot een terugloop van deze arbeidsmigratie leidt, blijkt deze terugloop van korte duur. Er doen zich dan ook steeds meer complicaties voor rond huisvesting en gezondheidszorg, die tot overheidsingrijpen nopen. Immers in de verzorgingsstaat kan het reguleren van de arbeidsmarkt niet los worden gezien van andere taken en verplichtingen. Ook de landen van herkomst krijgen een groeiende interesse in de rol en de betekenis van deze migratiestromen. Om de belangen op elkaar af te stemmen sluit Nederland met een aantal zendende landen rekruteringsverdragen (o.a. met Turkije, 1964 en Marokko, 1969), waarin de werving, selectie en tewerkstelling aan nauwere regels wordt onderworpen. Hoewel de ideologie voorschreef dat het hier om een tijdelijke vorm van migratie ging, een standpunt dat Nederland officieel tot 1983 bleef vasthouden, leidde deze arbeidsmigratie in de volgende jaren tot blijvende vestiging en gezinshereniging. Een uit de literatuur overigens goed bekende sequentie, die zich in Nederland al rond 1970 begon af te tekenen. Maar ook als we ons beperken tot de fase van de zuivere arbeidsmigratie, dan verdienen toch enkele aspecten nadere aandacht.

Deze arbeidsmigranten vervulden een blijkbaar gewaardeerde rol, maar deze bleef wel beperkt tot een specifiek deel van de arbeidsmarkt. De bedrijfstakken die deze arbeiders aantrokken waren de karakteristieke industrieën van het 'fordistische' tijdperk. Kenmerkend voor deze industrieën, zoals textiel, scheepsbouw, havenarbeid, kolenmijnen en autoassemblage, is de behoefte aan een grote, weinig geschoolde, arbeidsinzet en een (naar verhouding) lage kapitaalsinvestering. Het waren industrieën van een tijdperk dat op zijn einde liep. Daarom had juist deze sector op de arbeidsmarkt

een zwakke concurrentiepositie en lukte het niet meer om op de interne markt voldoende arbeidskrachten te vinden. In de decennia die volgden zouden deze industrieën of moderniseren, kort gezegd steeds meer arbeid vervangen door kapitaalgoederen (goed zichtbaar bijvoorbeeld bij de havenbedrijven) of de wijk nemen naar landen die zich nog in een eerder stadium van modernisering bevinden. Verschillende auteurs kwamen zelfs tot de conclusie dat in hoogontwikkelde economieën alleen nog productieprocessen zouden worden ontwikkeld en aangestuurd, die dan in de minder ontwikkelde periferie zouden plaatsvinden (Massey, 1984; herziene uitgave 1995). In landen zoals Nederland zou de arbeidsmarkt dan alleen nog ruimte hebben voor goed geschoolde handarbeid, technici die de geavanceerde apparatuur kunnen bedienen en onderhouden en middelbaar en hoog geschoolde witte boorden werkers, voor wie de gecombineerde wereld geen geheimen heeft.

Samenvattend kunnen we zeggen dat arbeidsmigratie in het recente verleden gezien werd als een verschijnsel dat betrekking had op de onderkant van een overzichtelijke en gereguleerde arbeidsmarkt. Het ging om Nederlandse bedrijven, met een Nederlandse leiding, die via arbeidsmigratie een hinderlijk tekort in hun arbeidsaanbod opvulden. Hierop richtte zich ook het beleid met betrekking tot deze migratie. Het nationale vestigingspatroon van deze arbeidsmigranten hing direct samen met de aanwezigheid van de arbeid wervende industrieën. Binnen deze gebieden waren deze arbeidsmigranten voor huisvesting aangewezen op de goedkope huursector, in sommige steden ook op de goedkope, min of meer verkrotte koopsector. Toen met de stijgende welvaart in de jaren zeventig de suburbanisatie van Nederlandse huishoudens, vooral van gezinnen met kinderen, in een versnelling kwam, kregen de arbeidsmigranten, inmiddels herenigd met hun gezinnen, toegang tot de naoorlogse sociale woningbouw, die daarvoor onbereikbaar was (Van Amersfoort, 1987, Van Amersfoort & De Klerk, 1987, Van Amersfoort & Cortie, 1996, verschillende artikelen in Musterd & Ottens, 2002). Zowel op de arbeidsmarkt als op de woningmarkt kunnen de arbeidsmigranten uit deze periode gekenschetst worden als een vervangingsbevolking (replacement population). Zij namen die plaatsen in waarvoor de Nederlandse bevolking geen interesse meer had. Door de relatief korte duur waarop deze vervangingsbevolking nodig en nuttig was in de hierboven aangeduide industrieën ontstond, juist toen het permanente karakter van deze migratie goed zichtbaar werd, een hoge werkloosheid onder de mediterrane beroepsbevolking. Dit heeft een bijeffect gehad op de Nederlandse regelgeving met betrekking tot de migratieregulering, dat we nog nader zullen tegenkomen; een pogen om arbeidsmigranten af te houden van permanente vestiging.²¹

3.2. *Heden*

Hoewel in de algemene beeldvorming het verleden nog sterk doorwerkt en immigranten in Nederland primair worden gezien als laag geschoolde 'vervangingspopulatie', is de situatie sinds de zestiger jaren ingrijpend veranderd. De mobiliteit van kapitaal, goederen en mensen is sterk toegenomen. Ten dele is dat een gevolg van de technologische ontwikkelingen. Maar er is ook een ideologische verandering te bespeuren. De verhoogde mobiliteit wordt niet alleen aanvaard als een gevolg van de technische vooruitgang en de invloed van allerlei uitvindingen, zoals de microprocessor, op de economie. Er wordt ook een positief effect van verwacht. Immigratie wordt gezien als een stimulans voor de economie, als een mogelijkheid om waardevolle elementen aan de beroepsbevolking toe te voegen. De landen van de Europese Unie hebben maatregelen getroffen om de arbeidsmarkt te ontdoen van de nationale belemmerende regelingen en hebben de verplichte arbeidsvergunning voor wederzijdse burgers afgeschaft. Studenten krijgen allerlei mogelijkheden om elders kennis en ervaring op te doen. De Amerikaanse universiteiten en onderzoeksinstituten hadden al veel langer een grote aantrekkingskracht uitgeoefend op wetenschappelijk talent van elders in de wereld, zodanig dat er zelfs een specifieke term voor ontstond; de braindrain, waarmee aangegeven werd dat andere landen schade van deze migratie zouden ondervinden. Maar ook andere hoog ontwikkelde landen (Canada, het Verenigd Koninkrijk) gaan in de laatste decennia van de twintigste eeuw hun migratieregulering aanpassen om gewenste migranten aan te trekken (de Lange et alii, 2003: 43-95). Bij deze regelingen

---

²¹ Een recent overzicht van alle vigerende regelingen ook in vergelijking met andere Westerse landen biedt: De Lange et alii, 2003.

gaat het om het aantrekken van hoogopgeleide immigranten waarvan aangenomen wordt dat zij een positieve rol spelen in die sectoren van de economie die een directe band hebben met de mondiale economie; grote multinationale ondernemingen, de IT sector, het internationale goederen- en geldverkeer en het functioneren van 'mainports' zoals in Nederland Schiphol en het Nieuwe Waterweggebied en niet te vergeten de inmiddels geïnternationaliseerde wereld van kunst, beroepssport en andere vermaaksactiviteiten. Wil men op de kaart komen te staan en daarop blijven staan dan moet men zich op een internationale arbeidsmarkt richten; zowel het Koninklijk Concertgebouw Orkest als het Ajax elftal tellen dan ook een opmerkelijk aantal buitenlandse talenten. Het gaat hierbij dus niet om een 'replacement population' die de minst gewenste banen vervult aan de onderkant van het loongebouw. Het gaat veeleer om het functioneren van een internationale arbeidsmarkt, waar nationaliteit geen beslissende rol speelt. Personeelsadvertenties worden in Nederland dan ook steeds vaker in het Engels gesteld en richten zich tot een internationaal publiek. Het gaat ook steeds minder om typisch Nederlandse bedrijven, met een Nederlandse leiding en bedrijfscultuur, maar om bedrijven die, zelfs als zij oorspronkelijk een typisch Nederlandse achtergrond hebben zoals bijvoorbeeld in de Zaanse levensmiddelenindustrie, qua leiding, bedrijfsvoering en eigendom in de laatste decennia geïnternationaliseerd zijn. Het bedrijfsbelang is bij deze bedrijven niet meer direct te koppelen aan het nationale belang, de verzorgingsstaat ziet zijn rol als toezichthouder dan ook aangetast. Men krijgt te maken met bedrijven die zich als volwaardige onderhandelingspartners tegenover de nationale overheid opstellen en hun eisen en verlangens gehonoreerd willen zien. De arbeidsmarkt wordt onoverzichtelijker en bemoeienis van de staat op de arbeidsmarkt wordt eerder als hinderlijk dan als positief ervaren. Lambooy spreekt in dit verband van een proces van: dé-institutionalisering, op een vermindering van de politieke wil tot interventie in het gedrag van burgers en marktpartijen (Lambooy, 2002: 75). Ook wat betreft arbeidsmigratie klinkt regelmatig de roep om de marktprocessen niet nodeloos te dwarsbomen met gedetailleerde regelgeving.

Wat betreft de arbeidsimmigratie in de moderne economie is het goed onderscheid te maken tussen drie soorten van arbeidsmigranten, expatrianten, internationale forenzen en vervangingsmigranten.

A. Expatrianten

Migranten die als expatrianten kunnen worden gekarakteriseerd zijn er ook in het verleden geweest, maar hun aantal is zeker groeiende en zij worden dan ook vaak als een typerend onderdeel van de huidige arbeidsmarkt omschreven. Het klassieke voorbeeld van de expatriant is de diplomaat, die nadrukkelijk geen burger is van het land waar hij verblijft. Hij is ook niet afhankelijk van de arbeidsmarkt van dat land voor zijn sociale positie of carrière, maar ontleent zijn positie aan een buitenlands dienstverband. Naast de diplomaat zijn er altijd andere expatrianten geweest, functionarissen van handelshuizen, personeelsleden van multinationale ondernemingen en zendelingen. Met de globalisering van de economie is het aantal expatrianten echter toegenomen. Het aantrekken van buitenlandse investeringen leidt ertoe dat tenminste een deel van het personeel van elders wordt meegenomen. Ook Nederland heeft de migratieregulering voor expatrianten aangepast en voor 'in-company-transfers' een aparte mogelijkheid voor tewerkstelling mogelijk gemaakt. Het aantal van deze aan een specifieke arbeidsplaats gebonden immigranten is in Nederland overigens niet zo groot, de laatste jaren zijn ongeveer 3000 tewerkstellingsvergunningen van deze aard (d.w.z. zonder toets) afgegeven. Welk deel van deze expatrianten zich na verloop van tijd (de officiële termijn van de gebonden arbeidsvergunning is drie jaar) vestigt en zich op de bredere arbeidsmarkt begeeft, is niet bekend. Het is echter niet alleen het aantal van deze migranten dat de aandacht verdient, maar ook hun positie op de woningmarkt en hun eventuele recht op speciale voorzieningen, zoals nationale scholen voor de kinderen. Op deze wijze kunnen enclaves ontstaan waarvan die van de Japanners in Düsseldorf in West Europa een voorbeeld is (Glebe, 1993; Van de Kolk, 1999). Interessant en voor de bredere discussie niet onbelangrijk is dat de expatrianten ook een volgmigratie van familieleden, kindermisjes en huispersoneel met zich meebrengen. We zullen op dit fenomeen in de verdere discussie nog terugkomen.

B. Internationale forenzen

Een tweede categorie van hooggeschoolde of anderszins specifiek getalenteerde arbeidsmigranten zijn de internationale forenzen die zich op een geïnternationaliseerd deel van de arbeidsmarkt bewegen. Zij zijn wel aan een bepaalde sector, maar niet aan speciale ondernemingen gebonden. Het is vooral tijdens de hausse in de ITC sector duidelijk geworden dat de verschillende hoogontwikkelde landen zich op deze arbeidsmarkt in een concurrentiepositie bevinden. Ook Nederland heeft de vestigingseisen voor dit soort personeel versoepeld. Het verschil met de expatrianten is dat het toelatingsbeleid zich (in principe) kan richten naar de behoeften van de arbeidsmarkt zoals de overheid die ziet, terwijl in het geval van de expatrianten het beleid in feite bepaald wordt door de buitenlandse onderneming. De internationale forens is voor zijn of haar positie afhankelijk van de algemene arbeidsmarkt, terwijl de expatriant afhankelijk is van zijn positie binnen de multinationale onderneming.

Daar staat tegenover dat de internationale forens zich niet hoeft te richten op Nederland alleen, maar zich autonoom naar andere landen kan verplaatsen als daar gunstigere voorwaarden geboden worden.

C. 'Replacement' en Volgmigratie

In het kader van de veranderende economie en internationale migratiestromen heeft de aandacht zich vooral gericht op de arbeidsmigratie van hooggeschoolden. Daarbij wordt er eigenlijk stilzwijgend van uit gegaan dat de internationale migratie ook geheel van karakter veranderd is en de arbeidsmarkt geen aantrekkingskracht meer zou uitoefenen op laaggeschoolden of dat bepaalde sectoren, zelfs in periodes van laagconjunctuur niet dringend om personeel verleggen zouden zitten. De Amerikaanse onderzoekster Saskia Sassen heeft herhaaldelijk betoogd dat dit niet opgaat (Sassen, 1994, 1995). Teveel denkt men bij de immigratie van laag geschoolden aan de industriële economie van het recente verleden. Deze is uit de hoog ontwikkelde landen inderdaad grotendeels verdwenen. Maar tegelijkertijd heeft de moderne economie de behoefte aan allerlei diensten sterk doen toenemen. Men heeft dit wel de 'macdonaldisatie' van de economie genoemd, maar het gaat zeker niet alleen om fast-food restaurants. Het functioneren van een moderne luchthaven als Schiphol vraagt een inzet van allerlei dienstverleners en onderhoudswerkers en dat vrijwel 24 uur per dag. Wel is er een belangrijk verschil met de industriële productiebedrijven van vroeger. De arbeid is individueler, vraagt dikwijls meer sociale dan technische vaardigheden, en ontsnapt aan de 'fordistische' reglementering. Nu was het uiteraard niet zo dat de formalisering van de arbeid ooit volledig is geweest. In wat vroeger de oude middenstand werd genoemd van familiebedrijven in de agrarische sector, de detailhandel en het ambacht is er altijd een meer vloeiende lijn geweest met betrekking tot arbeidstijden en personeelsinzet. Maar dat neemt niet weg dat de opkomst van de postindustriële economie een verschuiving teweeg heeft gebracht naar de individuelere en onoverzichtelijkere dienstverlening. De groei van de zakelijke dienstverlening voltrekt zich niet alleen in de hooggeschoolde sector van de arbeidsmarkt, maar ook in de sector van de laaggeschoolde arbeid. Ten dele hangt de vraag naar deze laaggeschoolde diensten zelfs direct samen met de toename van banen voor hooggeschoolden. De arbeidsmigratie van hooggeschoolden en de toenemende arbeidsparticipatie van (vooral hooggeschoolde) vrouwen doet het aantal huishoudens toenemen dat een beroep doet op huishoudelijk personeel. Van schoonmaken tot kinderoppassing wordt uitbesteed, terwijl het aanbod van arbeid op deze markt schaars is. Zo schaars dat arbeidsmigranten, soms ook om culturele redenen, hun huispersoneel maar legaal dan wel illegaal meenemen. De autochtone bevolking zoekt via kennissen en vrienden naar dit soort personeel en komt verrassend vaak uit bij immigranten, die dit gat in de markt hebben ontdekt. Het is arbeid die moeilijk is in te passen in de formele gereguleerde arbeidsmarkt en waarbij wet en regelgeving moeilijker te handhaven zijn. Verschillende studies hebben dan ook uitgewezen dat illegaal verblijvenden gemakkelijk een plaats op deze 'ongereguleerde' arbeidsmarkt weten te vinden (Burgers & Engbersen, 1999; Engbersen et alii, 1999). Ten dele is de illegale arbeid geconcentreerd in sectoren waar de reguliere arbeidsmarkt altijd al gebrekkig heeft gewerkt, waar men te maken heeft met seizoenspieken zoals in de tuinbouw, onregelmatig behoefte bestaat aan laag geschoolde arbeid zoals in de bouwnijverheid of de

arbeidsinzet heel kleinschalig is en de Arbo wet moeilijk toepasbaar (Regulering: 64-67). Vooral de laatste categorie, meestal aangeduid als de informele economie, lijkt in de moderne economie sterk te groeien. In het verlengde van wat Lambooy als algemene karakteristiek van de moderne arbeidsmarkt heeft geschetst, ligt het dan ook in de verwachting dat het in toenemende mate moeilijk zal zijn voor een verzorgingsstaat als Nederland om greep te houden op dit deel van de arbeidsmarkt. Maar ook in tenminste één sector van de gereguleerde arbeid is de behoefte aan arbeidsimmigranten zo groot dat hiervoor aparte toelatingsregels zijn opgesteld. Medische specialisten, huisartsen en tandartsen kunnen in Nederland aan de slag als hun buitenlandse diploma's getoetst zijn. Ook verpleegkundigen en (lager geschoolde) verzorgenden kunnen worden aangesteld, zij het op tijdelijke basis. (Op dit laatste inconsistente punt in het migratiebeleid komen we in de loop van dit opstel terug.) De zorgsector is een sector die kennelijk als onaantrekkelijk wordt ervaren en door de Nederlandse beroepsbevolking wordt gemeden. Dit zal in de toekomst tot nog grotere personeelstekorten leiden, want de druk op deze sector zal toenemen. De demografische ontwikkeling leidt bij een krimpende beroepsbevolking tot een steeds groter aantal bejaarden en dan ook nog eens speciaal hoogbejaarden. Hun zorgbehoefte wordt thans nog ten dele opgevangen door kinderen en andere verwanten. Maar het aantal bejaarden dat geen familienetwerk heeft zal de komende decennia sterk toenemen. Zij zullen dus eerder een beroep moeten doen op formele zorgverleners. Het is geen gewaagde profetie te voorspellen dat de arbeidsbehoefte in de zorgsector een impuls zal zijn voor verdere arbeidsmigratie in de komende jaren. De situatie in de zorgsector toont aan dat ook in de gereguleerde economie, naast immigratie van hooggeschoolden ook replacement migratie een rol zal blijven spelen. Ook nu zijn er sectoren die voor hun functioneren aangewezen zijn op het aantrekken van personeel dat op de binnenlandse markt niet voldoende kan worden gevonden. Böhning die de evolutie van de immigratiepatronen in de V.S. en West-Europa heeft vergeleken, karakteriseert de huidige behoefte aan immigrantenarbeid als een zandlopermodel. In de industriële economie vormden arbeidsmigranten een vervangingspopulatie, de basis van de arbeidspiramide. Het integratieproces van de nieuwkomers verliep via de sociale stijging in de loop van de generaties, waardoor aan de voet van de piramide weer nieuwe immigranten een plaats konden vinden. Maar in de moderne economie is er behoefte aan immigranten aan de top en aan de onderkant van de arbeidsmarkt, terwijl in het middelste segment van de arbeidsmarkt het aanbod van lokale arbeidskrachten wel voldoende groot is om in de behoeften te voorzien (Böhning, 1998). Het is een aardig beeld, dat in ieder geval goed aangeeft dat beide componenten aanwezig zijn en zich niet los van elkaar ontwikkelen.²² De immigratie paradox waarmee wij deze beschouwing openen, ontstaat doordat deze twee componenten niet tegelijkertijd in de beschouwing worden betrokken.

4. Stad en Regio: een blik op de bewoners van het Amsterdamse woongebied

Amsterdam beschouwt zichzelf gaarne zoal niet als navel der wereld, dan toch wel als navel van Nederland. Dat is echter niet de reden dat aan dit gebied nadere aandacht wordt besteed. De reden is inhoudelijk: de regio is bij uitstek geschikt om de paradox zichtbaar te maken. Het Nieuwe Waterweggebied met Rotterdam als centrum was echter zeker zo geschikt geweest. Hoewel ieder gebied eigen specifieke kenmerken heeft, zijn die voor deze beschouwing niet van belang. Het gaat er hier om zichtbaar te maken hoezeer migratiepopulaties enerzijds verschillen maar anderzijds samenhangen door hun functioneren binnen dezelfde economische setting. Aan de woonpatronen van immigranten is in het verleden al de nodige aandacht besteed, maar dan in de context van de arbeidsmigratie uit het Middellandse Zeegebied en de postkoloniale migratie uit Suriname. Daarbij is de aandacht vooral gericht geweest op de lokale situatie, op de differentiatie binnen gemeentelijke woningmarkten. (Tesser et alii, 1995; Musterd & Ottens, 2002). Daardoor blijft de complexiteit van de positie van de

²² Een interessante discussie is gevoerd over de invloed die de ontwikkeling van de arbeidsmarkt naar het zandloper model zou hebben op de emancipatie kansen van de ongeschoolde 'onderklasse' in de Amerikaanse stedelijke agglomeraties. De stijgingskansen vanuit het ongeschoolde zwarte en/of immigrantenmilieu zouden hierdoor sterk verminderen. Voor Nederland waar de afstanden tussen woongebieden en arbeidsmarkten klein zijn (in vergelijking met de Amerikaanse metropolitane regio's) gaat dit volgens Van Amersfoort en Cortie, 1996, in ieder geval niet op.

totale immigrantenpopulatie op de regionale woningmarkt onderbelicht. Om zicht te krijgen op de rol van immigranten op de woningmarkt in de huidige situatie, moeten immigranten zowel aan de bovenkant als aan de onderkant van de arbeidsmarkt in beschouwing worden genomen.

De eenvoudigste wijze om immigranten als woonbevolking in beeld te krijgen is te letten op de nationaliteiten. Het is een criterium dat niet altijd bevredigend is. Met name bij studies die het verloop in de tijd willen volgen is het criterium geboorteland bevredigender als men het effect van naturalisaties wil uitschakelen. Immers door naturalisatie verdwijnen migranten uit de vreemdelingenstatistiek. Sommige immigranten (Surinamers, Antillianen, in een eerdere periode Indische Nederlanders) zijn in wettelijke zin zelfs nooit vreemdelingen geweest. Een overzicht van de woonbevolking baseert zich uiteraard bovendien op mensen die als woonachtig staan ingeschreven. Illegale bewoning, in welke vorm ook, onttrekt zich aan dit soort registratie. Maar met deze restricties in het achterhoofd is het toch verrassend eens naar tabel 1. te kijken. (Niet-Nederlanders naar nationaliteit per 1 jan. 2000, per 1000 inwoners; ROA-gebied Amsterdam; zie bijlage.)

Van de gemeenten in de regio Amsterdam heeft Amsterdam zelf het hoogste aantal buitenlandse inwoners: 120 per 1000.

De meest talrijke hiervan zijn de Marokkanen met 36 en de Turken met 15 per 1000. Talrijker nog dan de Marokkanen zijn de niet nader gespecificeerde nationaliteiten, 39 per 1000 inwoners behoren tot de categorie overigen. Bij overigen komen dan al gauw andere niet-westerse allochtonen in gedachten, zoals de Ghanezen, die in Amsterdam duidelijk vertegenwoordigd zijn. Maar alvorens we ons te snel een beeld maken van de overigen als behorend tot de categorie niet of laag geschoolde vreemdelingen is het verstandig eerst wat verder naar de buitenlandse inwoners van Amsterdam te kijken. Want ook andere nationaliteiten zijn nadrukkelijk aanwezig. De Britten zijn daarbij met 8 per duizend koploper als we alle burgers van EU-landen samen nemen vormen zij zelfs met 21 per 1000 de grootste categorie na de Marokkanen. Met de Amerikanen erbij vormen de 'nette immigranten' zelfs 25 per 1000 inwoners. Nu kunnen we deze gegevens uiteraard niet op individuen betrekken. Er zijn ongetwijfeld hooggeschoolde Turken en Marokkanen en laaggeschoolde Engelsen woonachtig in Amsterdam. Maar als benadering van de economische betekenis voor de stad gaan we er, in overeenstemming met de Nederlandse politiek, vanuit dat de arbeidsmarkt profiteert van toetreding van EU-burgers en andere immigranten uit de ontwikkelde wereld. Als we verder rondkijken in het ROA gebied vallen nog enkele verrassende gegevens te noteren. De gemeente met na Amsterdam het grootste aantal buitenlanders is Amstelveen met 75 per 1000. De EU burgers en de Amerikanen samen vormen daarvan met 17 per 1000 nog niet de helft. Zoals wel verwacht kon worden in deze welvarende suburbane gemeente, zijn Turken en Marokkanen slechts met heel kleine aantallen aanwezig. Veruit het omvangrijkste is de categorie overige buitenlanders met liefst 55 per 1000. In deze categorie gaat in het geval van Amstelveen een relatief grote Japanse vestiging schuil, die verder in Nederland statistisch gezien onbelangrijk is. De gemeente met op twee na het grootste aantal buitenlanders is Diemen, met 52 per 1000. Hier is het beeld meer gemengd daar Marokkanen met 7 per 1000 duidelijk mee tellen, zij het dat de EU-landen + Amerika met 14 per 1000 opnieuw een belangrijk contingent leveren. Het aantal overigen met 26 per 1000 is opnieuw opvallend. Het verrassende is dat waar het beeld is dat de grote steden en dan van deze grote steden vooral de oudere stadsdelen het karakteristieke woongebied van immigranten vormen, welvarende randgemeenten ook een belangrijk aantal immigranten tellen. Binnen het gebied bevestigt alleen Zaanstad als oude industriestreek het stereotype beeld, het telt 50 buitenlanders per 1000 inwoners, van wie 21 Turks en 3 Marokkaans zijn; EU-burgers samen vormen 9 per 1000, de Amerikanen ontbreken hier. De overigen vormen met 15 per 1000 ook hier een meetellende categorie. De in rangorde volgende gemeenten met buitenlandse inwoners zijn Ouder-Amstel en Uithoorn, opnieuw dus randgemeenten met, op zijn zachtst gezegd, een gemengde immigranten bevolking. Als we tenslotte naar het ROA-gebied als geheel kijken zien we dat het 41 buitenlandse inwoners per 1000 telt, waarvan de EU-burgers en Amerikanen een vierde deel vormen, terwijl de helft gevormd wordt door de categorie overigen. Het blijkt dus dat het beeld van de immigrantenpopulatie als geheel sterk vergruisd is, er nemen heel veel nationaliteiten aan deel. Juist die verscheidenheid zou wel eens een aanwijzing kunnen zijn voor de diversiteit van functies die immigranten in een ontwikkelde economie vervullen. Het beeld van de arbeidsrekrutering van ongeschoolde arbeid voor de klassieke

industrieën in de jaren zestig, waarvan Zaanstad nog een echo laat zien, is niet meer adequaat. Gedifferentieerde arbeid wordt blijkbaar aangetrokken in een gebied als de ROA Amsterdam. Arbeid die complementair is en zich niet meer eenvoudig laat scheiden naar industrietak of vestigingsplaats (als men deze tenminste niet te nauw definieert). We kunnen dat bijvoorbeeld zien aan de buitenlandse inwoners van de Haarlemmermeer. Met 34 per 1000 zit Haarlemmermeer als gemeente in de middenmoot, wat onder het ROA gemiddelde. Hiervan zijn er 11 EU-burger of Amerikaan en 5 Turk of Marokkaan. De grootste categorie vormen opnieuw de overigen met 18 per duizend. Als een gemeente waarvan de arbeidsmarkt sterk door een modern economisch complex gedomineerd wordt, is het een nadere beschouwing waard wie toch die overigen in de Haarlemmermeer zijn. Behoren zij tot de goede of de verkeerde immigranten?

We kunnen de situatie wat scherper in beeld brengen door ons te concentreren op het westers versus niet-westers karakter van de vestiging. Dit onderscheid speelt in de huidige discussie over de migratieregulering een belangrijke rol. Toch moeten we ons hoeden voor te snelle generalisaties. We merken hierboven al op dat niet alle Britten, Duitsers, enz. in Nederland hooggeschoold zijn en lang niet alle personen uit niet-westerse landen ongeschoold of laaggeschoold. Met name onder de asielzoekers bevinden zich naar verhouding veel hoog geschoolden (Hulshof et alii, 1992; Brink et alii, 1996). Als we de allochtonen definitie overnemen en als criterium geboorteland, respectievelijk geboorteland van een ouder nemen, krijgen we wel een beter beeld van de totale omvang van de bevolking die tot (recente) immigratie te herleiden is, maar kunnen de verschillende categorieën weer minder goed met de (recente) arbeidsmigratie in verband brengen. Toch is het de moeite waard ook op deze wijze naar de woonbevolking van de regio Amsterdam te kijken.

Tabel 2 geeft daartoe de mogelijkheid. Het is jammer dat het CBS nog steeds de onhandige categorie Surinamers/Antillianen hanteert. Want deze migratiestromen hebben qua verloop in de tijd en samenstelling van de bevolking naar opleidingsniveau en etnische samenstelling eigenlijk niets met elkaar gemeen. De categorie gaat terug op de historische situatie van het Statuut voor het Koninkrijk. Maar Suriname is al in 1975 een republiek geworden en bovendien was ook voor 1975 al alleen in juridische zin sprake van een zelfde categorie migranten namelijk: Nederlandse staatsburgers uit voormalige koloniën. Voor de ROA Amsterdam kunnen we er echter wel vanuit gaan dat de Surinamers zoveel talrijker zijn en dat zij het vestigingsbeeld in hoofdzaak bepalen. We zien in tabel 2 dan duidelijk dat zij dan wellicht wel 'niet-westers allochtoon' zijn, maar tevens een sterk suburbaniserende populatie vormen. Typische overloopgemeenten voor suburbaniserende huishoudens, Almere, Diemen en Purmerend en in mindere mate Amstelveen en Haarlemmermeer weerspiegelen de integratie van de Surinaamse eerste en tweede generatie immigranten op de woningmarkt. Het is overigens van belang er op te wijzen hoe versplinterd de allochtone populatie is. Het is zeker niet zo dat Turken, Marokkanen en Surinamers/Antillianen opgeteld beschouwd kunnen worden als de beeld bepalende 'niet-westerse' categorieën. Als we op de categorie overige letten dan vallen Almere, Amstelveen, Diemen, Purmerend en Uithoorn op als gemeenten met een kennelijk sterk gemengde niet-westerse allochtone populatie. Sommige van de populaties uit de categorie overigen zijn wel al min of meer in de beeldvorming opgenomen, maar anderen weer helemaal niet. Zo zal het waarschijnlijk de meeste lezers niet verrassen dat de gemeente Amsterdam op 1 januari 2003 bijna 10.000 inwoners van de eerste en tweede generatie Ghanezen telde. Maar dat dit aantal overtroffen werd door de 17.175 eerste en tweede generatie Duitsers, zal men zich over het algemeen toch niet gerealiseerd hebben. Onze analyse tot zover leidt tot de conclusie dat het gelijkstellen van immigratie uit niet westerse landen met arbeidsmigratie van een 'replacement' bevolking een grove stap is. De niet westerse allochtonen in de gemeente Amstelveen blijken bijna geheel uit Surinamers en 'overigen' te bestaan. Dat maakt het niet waarschijnlijk dat wij hier te maken hebben met een laag geschoolde bevolking die de gaten aan de onderkant van de arbeidsmarkt opvult.

Maar omdat we moeten roeien met de riemen die er zijn, zetten we onze analyse nog één stap verder door. In tabel 3 is het vestigingspatroon in het gebied langs de lijn 'westers'/'niet-westers' voortgezet. We kunnen hieruit concluderen dat binnen het gebied de bevolking van de gemeente Amsterdam voor bijna de helft gevormd wordt door immigranten van de eerste en tweede generatie, met een sterk overwicht van de niet westerse component. Dit klopt ook met het beeld van de 'replacement population', die de minder aantrekkelijke woongebieden opvult. Gezinshuishoudens met lage inkomens zijn in de stedelijke bevolking vrijwel alleen nog onder de arbeidsmigranten uit de zestiger en zeventiger jaren en hun nakomelingen te vinden. Lage inkomens onder de Nederlandse bevolking

vinden we voornamelijk onder zowel oudere als jonge één- en tweepersoons huishoudens. Maar in absolute aantallen zijn ook de westerse immigranten in Amsterdam met 137 per 1000 goed vertegenwoordigd, alleen Amstelveen heeft een nog grotere component westerse immigranten in zijn bevolking. Als we de cijfers nagaan, dan zien we dat het aandeel van de westerse immigranten eigenlijk in alle gemeenten wel aanwezig is, maar zich in verhouding tot de totale immigranten bevolking vooral manifesteert in randgemeenten met een woningbestand dat overwegend in het duurdere segment ligt. Zouden we de Surinaamse vestiging buiten beeld laten, die immers nooit arbeidsmigratie is geweest en bovendien altijd een gemengd karakter heeft gehad qua opleidingsniveau, dan zou dit beeld nog scherper worden.

We hebben gezien dat de arbeidsmigratie in de geglobaliseerde economie zich zowel op de onderkant als de bovenkant van de arbeidsmarkt richt; het zandlopermodel in plaats van het piramidemodel uit de industriële tijd. In het ROA-gebied als geheel tekent dit zich inderdaad af. We vinden 127 niet-westerse immigranten (inclusief de Surinamers) tegenover 97 westerse. Een stimulering van de vestiging van hoog opgeleide immigranten (even daargelaten of dat dan synoniem is met westerse immigranten) zal deze verhouding nog meer naar het hoogopgeleide segment doen verschuiven. Dit betekent concreet dat te verwachten is dat de druk door immigranten uitgeoefend op het duurdere woningsegment in het ROA-gebied zal toenemen en deze druk zal zich vooral manifesteren in een aantal aantrekkelijke suburbs langs de zuidrand van de Amsterdamse regio en binnen Amsterdam in enkele topbuurten. Deze immigranten gedragen zich niet als een 'replacement population' op de woningmarkt maar concurreren met de Nederlandse elite²³.

5. Immigranten en woonpatronen

Immigranten verspreiden zich nooit gelijkmatig over een woongebied, zelfs als we een wat langere periode bekijken en het effect van de allereerste vestiging uitschakelen. Dit is op zichzelf niets bijzonders, immigranten hebben een ander profiel wat betreft inkomen en huishoudsamenstelling dan de gemiddelde bevolking. Daardoor zijn zij in bepaalde delen van de stad of regio over- en in andere delen ondervertegenwoordigd. Ook allerlei andere categorieën als bejaarden, studenten en ambtenaren van de Haagse departementen kennen een karakteristiek woonpatroon. Toch is er reden om bij de woonpatronen van immigranten nader stil te staan. Het gaat daarbij om twee aspecten, ten eerste om het mechanisme, dat de woondifferentiatie veroorzaakt, ten tweede om het effect op het functioneren van de verzorgingsstaat in een bepaalde woonomgeving.

Het woonpatroon kan de resultante zijn van een algemeen in de maatschappij werkend mechanisme, dat voor alle groepen geldt en niet groepsspecifiek is. Het prijsmechanisme is daarvan het klassieke voorbeeld. Huishoudens die minder te besteden hebben, wonen in goedkopere huizen. De spreiding van goedkopere huizen, verklaart de spreiding van de armere huishoudens. In verzorgingsstaten met een belangrijke sociale huursector, zoals Nederland, werkt ook nog een ander algemeen mechanisme: het distributiestelsel (inkomen; gezinssamenstelling), dat althans in theorie voor de hele bevolking geldt en zich niet voor of tegen een bepaalde groep richt. Maar woonpatronen kunnen ook ontstaan door bepaalde woongebieden toe te wijzen aan of juist te verbieden voor bepaalde categorieën inwoners. In Europa is het Joodse getto in de middeleeuwse steden en uit de Nazi periode het klassieke voorbeeld. Maar er zijn andere voorbeelden, bijvoorbeeld de zwarte getto's in de grote Amerikaanse steden, die niet verklaard kunnen worden door inkomensverschillen. Maar de mate van segregatie zegt ons op zichzelf nog niet zoveel over het functioneren van de openbare instellingen. Daarvoor is nodig dat de omvang van de betreffende groepering ook in absolute zin een zeker gewicht heeft. Zeer kleine groepen kunnen een zeer specifiek woonpatroon hebben, zonder dat het op het openbare leven veel invloed heeft. Om de betekenis van de verschillende woonpatronen van immigranten weer te geven kunnen we gebruikmaken van een typologie.

---

²³ Voor woonpatronen van de Nederlandse elite: De Wijs-Mulkens, 1999; voor een classificatie van Amsterdamse woonmilieus, Dignum, 2003.

1. Typologie van immigranten woonpatronen

Verdelingsmechanisme	Functioneren openbare voorzieningen	
	Wel beïnvloed	Niet beïnvloed
Algemeen	etnische buurt	concentratiebuurt
Groepsspecifiek	getto	enclave

2. Toelichting bij de typologie

In een *concentratiebuurt* is de betreffende deelpopulatie oververtegenwoordigd. Zij vormt echter niet de meerderheid of zelfs maar een aanmerkelijk deel van de bevolking. Het functioneren van lokale openbare instituties zoals scholen, sportclubs en huisartsenpraktijken wordt er niet door beïnvloed. Van de betreffende deelpopulatie wonen ook mensen, en soms zelfs de meeste mensen, niet in de concentratiebuurt.

In *etnische buurten* is de betreffende deelpopulatie niet alleen oververtegenwoordigd, ze vormt ook in absolute zin een aanmerkelijk deel van de bevolking, soms zelfs het grootste deel. Maar er wonen ook leden van andere groepen. Het functioneren van openbare lokale instellingen wordt door de etnische samenstelling van de buurt duidelijk beïnvloed. Bovendien vestigen zich in deze buurten etnisch-specifieke instituties zoals kerken, moskeeën en etnische winkels. Desalniettemin wonen er ook leden van de betreffende populatie buiten de etnische buurt, vaak wonen zelfs de meeste leden van deze populatie niet in gebieden die als etnische buurt kunnen worden gekenschetst.

Het *getto* is het geïnstitutionaliseerde woongebied van een bepaalde deelpopulatie. Binnen het getto behoort 100% van de bevolking tot deze specifieke populatie, die buiten het getto niet wordt aangetroffen. Zelfs als we ons realiseren dat waarden van 100% en 0% in bevolkingsgeografie niet in de werkelijkheid voorkomen, is het toch goed deze ideaal-typische definitie in het oog te houden. Want het getto is niet te herleiden tot algemene verdelingsmechanismen. Het is dan ook veel stabielier in de tijd en verandert niet doordat de betreffende populatie zich ontwikkelt, beroepsdifferentiatie gaat vertonen en intern minder homogeen wordt. De sterke suburbanisatie van de Surinamers die wij in de vorige paragraaf zijn tegengekomen, bewijst dat hun situatie niet die van een getto bevolking was.

Enclaves lijken op getto's in de zin dat zij niet te herleiden zijn tot algemene verdelingsmechanismen. Het zijn groepsspecifieke woonvormen, maar van in absolute aantallen kleine populaties. Enclaves vormen daardoor in het algemeen geen bedreiging voor het functioneren van de openbare instituties. Maar de inwoners ervan nemen ook geen deel aan het normale openbare leven. Het is dan ook een typerende woonvorm voor expatrianten, personeel van militaire bases in het buitenland, in de koloniale tijd het personeel van de grote mijnondernemingen, de buitenlandse arbeiders en specialisten in de huidige golfstaten. *Enclaves* zijn een uitdrukking van exclusiviteit. In hoeverre een verzorgingsstaat ze kan dulden of wellicht zelfs bevorderen is een ethische, politieke vraag die wat te ver voert voor dit essay, maar die we in de conclusies nog wel kort zullen oppakken. Een tendens tot enclavevorming vinden we in Nederland (behalve bij ambassadepersoneel in Den Haag en omgeving) bij de al gesignaleerde vestiging van Japanners aan de zuidkant van het woongebied Amsterdam.

6. Etnische Ondernemers en Woonpatronen

Er is in Nederland de laatste jaren in verschillende publicaties aandacht besteed aan de betekenis van het ondernemerschap onder immigranten. De auteurs hebben daarbij niet altijd dezelfde vragen centraal gesteld (Rath & Kloosterman, 1998). Zo heeft Choenni zich vooral gericht op de betekenis van het ondernemerschap voor het integratieproces van de etnische groep, het ondernemerschap als incorporatietraject om zijn terminologie te gebruiken (Choenni, 1997). Andere auteurs leggen meer de klemtoon op het ondernemen op zichzelf en op de wijze waarop de ondernemer omgaat met de mogelijkheden en beperkingen van zijn specifieke, vaak lokaal bepaalde, situatie.

Daarbij blijft de vraag wat dit ondernemerschap toevoegt aan de nationale of lokale economie wat in de schaduw. Toch is deze vraag niet onbelangrijk. De veronderstelling dat immigranten een positief effect hebben op de economie speelt bij het beleid ten aanzien van expatrianten en internationale forenzen een belangrijke, zo niet overwegende, rol. Multinationale ondernemingen weten dikwijls aanzienlijke faciliteiten te bedingen met betrekking tot de vestiging en werving van personeel onder de aanname dat hun vestiging positief zal uitstralen op de economie en de ontwikkeling van de werkgelegenheid. Maar dit aspect van etnisch ondernemerschap, als we dat zo al kunnen kwalificeren, blijft verder buiten beschouwing.

Ook zullen we geen aandacht besteden aan immigranten die zich als (kleine) ondernemers vestigen in de hoop zo een bestaan te kunnen opbouwen. Hoe interessant deze migrerende ondernemers, waarvan de door Bovenkerk beschreven Italiaanse ijs-bereiders in Nederland een voorbeeld zijn, in andere opzichten ook zijn (Bovenkerk, et alii, 1983).

In het kader van dit essay gaat de aandacht in de eerste plaats uit naar de betekenis van het ondernemerschap onder die groepen die niet als expatriant of internationaal forens, maar als arbeidsmigrant - als replacement population - naar Nederland zijn gekomen. Het gaat daarbij bovendien om de lokale effecten van dit ondernemerschap, we hebben dus vooral het oog op die buurten die in de termen van de hierboven ontwikkelde typologie als etnische buurten of op zijn minst als concentratiebuurten zijn te beschouwen. Maar zelfs als we ons blikveld op deze manier inperken is het nog niet helemaal duidelijk met welk fenomeen wij eigenlijk te maken hebben. Want anders dan het populaire spraakgebruik doet vermoeden, is het nog niet zo duidelijk wat een etnische ondernemer is. Het gebruik van de term veronderstelt dat de etnische ondernemer zich onderscheidt van de niet etnische, van de gewone ondernemer. Een vreemde komaf is daarbij op zichzelf niet interessant, het ondernemen moet op een of andere wijze karakteristiek zijn en zich onderscheiden.

In de beschouwingen over etnisch ondernemerschap komen vier aspecten met enige regelmaat naar voren:

- a. De etnische ondernemer financiert zijn onderneming via netwerken, vrienden en onderhandse leningen die 'in goed vertrouwen' worden afgesloten. Daardoor zijn er enerzijds minder financieringslasten, maar wordt er anderzijds nog al eens al te optimistisch 'op goed geluk' gestart.
- b. Er is geen formeel personeelsbeleid. De ondernemer zelf, maar ook zijn gezinsleden, andere verwanten, kennissen werken meer of minder regelmatig mee. Er wordt niet echt gelet op de verdienste per uur, maar meer op de totale opbrengst. De ondernemer beweegt zich op een informele arbeidsmarkt.
- c. De etnische ondernemer richt zich op een etnische klantenkring. De Turkse rijkschoolhouders, de Hindoestaanse makelaars richten zich in hun bedrijfsvoering op een klantenkring, waartoe zij bij uitstek toegang hebben.
- d. De etnische ondernemer levert een karakteristiek etnisch product of verricht een specifieke etnische dienst, zoals bijvoorbeeld de Islamitische slager.

Bij nadere beschouwing blijkt er tussen deze vier kenmerken geen logisch verband te bestaan en in de praktijk vinden we dan ook wisselende combinaties. Bovendien doen zich in de tijd verschuivingen voor. Ondernemingen die de eerste jaren kenmerken a en b bezaten, blijken enkele jaren later tot een formele bedrijfsvoering te zijn overgegaan. Ondernemers die zich met een algemeen product (bijvoorbeeld rijlessen) eerst uitsluitend tot landgenoten richtten, blijken enkele jaren later een gemengde klantenkring te hebben, waarbij hun komaf steeds minder een rol speelt. Zo blijken Islamitische slaggers in sommige gevallen te zijn uitgegroeid tot chique specialisten in lamsvlees en zijn, om een historisch voorbeeld te noemen, de Chinese restaurants in Nederland geëvolueerd uit wat eens eethuisjes voor Chinese zeelieden waren.

Omdat het etnisch ondernemerschap een diffuus en nogal veranderlijk begrip is, zijn er positieve en negatieve aspecten aan te onderscheiden, waarbij steeds de vraag gesteld moet worden positief of negatief ten opzichte van wie of wat. Voor de ondernemer zelf staat natuurlijk voorop dat hij als (kleine) zelfstandige een inkomen zoekt te verwerven. Op dit individuele niveau is het inkomen een positief effect, maar voor onze invalshoek doet dit niet zo ter zake. Ook is het voor de gebruikers van de diensten van deze ondernemers positief dat zij, ondanks moeilijkheden met de Nederlandse taal een rijbewijs kunnen halen, zich aan religieuze voedselvoorschriften kunnen houden of in vertrouwd

milieu ontspanning kunnen zoeken bij een kopje thee. Maar voor de bredere samenleving zijn dergelijke effecten niet erg relevant. Toch is er juist op lokaal niveau sprake van een positief effect dat een bredere strekking heeft. Succesvolle ondernemers zorgen voor een zekere stabilisering waardoor verloedering van het bouwbestand wordt tegengegaan en de straat een netter aanzien krijgt. Bovendien kunnen zij uitgroeien tot een lokaal kader, dat via het ondernemerschap in contact treedt met allerlei Nederlandse overheidsinstanties. In enkele gevallen kan de etnische buurt zelfs een folkloristische aantrekkingskracht ontwikkelen, winkelen in wat de autochtone dagjesmensen voor een Noord Afrikaanse Souk houden, of eten in de Chinese buurt kan dan een toeristische attractie worden. Overigens moet men zich daar geen al te grote voorstelling van maken. De Chinese buurten bestaan als regel uit niet meer dan een toegangspoort van triplex en bordkarton met wat Chinese draken en karakters, het Chinese voedsel is aangepast aan de lokale smaak en de bijbehorende winkels verkopen primair snuisterijen. In Nederland heeft de Binnen Bantammer straat in Amsterdam enige tijd de roep gehad een Chinese buurt te zijn en nog altijd zijn Chinese groothandels in de Nieuw Markt buurt geconcentreerd. Het is overigens opmerkelijk dat de locatie van deze folkloristische buurten niet (meer) samenhangt met het vestigingspatroon van de betreffende groepen. De Chinezen zijn al lang niet meer (in sterke mate) woonachtig in wat de argeloze bezoeker voor de Chinese buurt van New York of Manchester houdt, de Italiaanse ondernemers van Boston wonen al lang niet meer in de oude Italiaanse wijk waar nog wel de restaurants en typisch Italiaanse kerken staan.

Het fenomeen van de folkloristische etnische buurt is voor Nederlandse steden niet erg relevant, omdat daarvoor de absolute aantallen en de mate van concentratie van de immigrantengroepen te gering zijn. Maar het fenomeen brengt het ons wel op het spoor van vergelijkbare ontwikkelingen. De folkloristische buurt ontstaat doordat de specifieke producten die etnische ondernemers leveren op de algemene markt aftrek vinden. Maar ondernemers die zich op de algemene markt richten vinden we ook buiten, in de meeste gevallen *juist* buiten de etnische buurten. Het gaat daarbij ook niet meer alleen om ondernemingen, zoals restaurants, die een etnisch product op de algemene markt zetten, maar om allerlei goederen en vooral diensten, waar wel vraag naar is, maar die door de ontwikkelingen op de Nederlandse arbeidsmarkt niet meer voorhanden zijn. Herenkappers 'zonder poespas', kleermakers die nog een nieuwe rits in een leren jack zetten, fietsmakers en tal van andere diensten, waarvoor geen personeel meer te krijgen is, worden in Nederlandse steden en dorpen weer geleverd door immigranten ondernemers. Het broodje Shoarma heeft het broodje van Kootje of de oud Hollandse uitsmijter verdrongen. De etnische ondernemer wordt in dit proces steeds meer een gewone ondernemer, die zich eigenlijk in weinig of niets meer onderscheidt van de Nederlandse ondernemer die in dezelfde branche opereert. Zijn vestigingsplaats wordt daarbij dan ook in toenemende mate niet de etnische buurt, maar de buurt waar men klandizie verwacht.

Tot nu toe hebben we enkele positieve effecten van het etnisch ondernemerschap ter sprake gebracht. Maar het etnisch ondernemerschap heeft ook enkele negatieve, of in ieder geval potentieel negatieve aspecten. Deze hangen samen met de hierboven onder a en b genoemde karakteristieken. Met de informele wijze van financieren en voorzien in de personeelsbehoefte bevindt de ondernemer zich in het grijze circuit, dat de neiging heeft van een licht grijs over te gaan in een donker grijs zo niet zwart circuit. Verbindingen met geldstromen die niet zo onschuldig zijn als het lenen van familieleden, het ontduiken van belastingen en premies, het tewerk stellen van illegalen, die in een uiterst kwetsbare positie verkeren en worden uitgebuit en ten slotte zelfs de regelrechte band met mensensmokkel, zijn negatieve aspecten die van tijd tot tijd aan het daglicht treden. Het is daarbij uiteraard moeilijk omvang en aard nauwkeurig vast te stellen.

In Nederland is met één soort ondernemingen op dit punt ruimere ervaring opgedaan en deze ervaring is ook goed beschreven (Raes, 2000; Dreef, 2004). De opkomst van Turkse confectieateliers in Amsterdam was mogelijk door twee factoren. In de eerste plaats uiteraard doordat deze bedrijven aan de confectie detailhandel op korte termijn modieuze artikelen konden leveren. Waar geen markt is, ontstaan geen ondernemingen. Maar in de context van deze beschouwing is de reactie van de overheid op het informeel opereren van deze ondernemingen interessanter. Aanvankelijk werd gedacht dat zij werkgelegenheid boden aan reeds in Amsterdam gevestigde immigranten, waaronder een grote werkloosheid heerste. Daarom wilde de overheid wel een oogje dicht doen als binnen deze bedrijven niet alles volgens de regels ging. De positieve effecten werden hoger ingeschat dan de negatieve. Maar na enige jaren veranderde deze houding, omdat inmiddels was gebleken dat het niet zozeer legale, werkloze immigranten waren, die in deze ateliers werk vonden, maar uit Turkije

aangetrokken illegale immigranten. Nadat de overheid in 1993 besloot op de regels te gaan letten en belastingdienst, arbeidsinspectie en vreemdelingenpolitie toezicht gingen uitoefenen, verdwenen deze ateliers in enkele jaren uit Amsterdam.

De geschiedenis van de Amsterdamse confectieateliers belicht een kant van het ondernemerschap dat uit het oogpunt van migratiebeheersing van cruciale betekenis is. Vooral als het om het aantrekken of ontstaan van grotere ondernemingen gaat, dient men zich af te vragen of de voorgespiegelde positieve effecten wel opwegen tegen mogelijke negatieve, waarbij naast de handhaving van allerlei regels met betrekking tot de belastingen en de arbeidsomstandigheden, vooral de personeelsvoorziening van cruciale betekenis is. Het voorbeeld van de Amsterdamse Turkse confectieateliers toont aan dat alles bijeen genomen de negatieve gevolgen wel eens groter kunnen zijn dan de positieve.

7. Migratieregulering in de geglobaliseerde economie

Het kabinet Balkenende heeft het voornemen Nederland een belangrijke rol te laten spelen in de kenniseconomie. De doelstelling is het bevorderen van een 'Metropolitan Economy' waarin de Randstad uitgroeit tot de 'Delta Metropool', die zich kan meten met de hoogst ontwikkelde economische centra van de wereld. Hoe men deze doelstelling wil vertalen in beleidsmaatregelen blijft nog wat vaag, maar de doelstelling is onomstreden. Het is ook onomstreden dat de economie van een dergelijke Delta Metropool geen nationaal, maar een internationaal karakter heeft. "Metropolitan economies are connected to global markets and are highly dependent on the free movement of capital, labor and entrepreneurial talent" (Toirdoir, 2003: 107).

In het kader van dit essay is uiteraard vooral de mobiliteit van de factor arbeid van belang. Zoals in het voorgaande uiteengezet is, heeft de arbeidsmigratie in de postindustriële economie een ander karakter dan in de industriële periode, in die zin dat aan de hooggeschoolde kant de expatrianten en de internationale forenzen zijn toegenomen en een inherent onderdeel uitmaken van de geglobaliseerde economie, terwijl arbeidsmigratie van minder geschoolden niet verdwenen is, maar wel van karakter is veranderd. Als gemeenschappelijk kenmerk hebben de arbeidspopulaties aan de beide kanten van de zandloper, dat zij vooral arbeid in de (kleinschalige) dienstensector verrichten. Het eerste streven van iedere overheid zal er uiteraard op gericht zijn de kwaliteiten van de aanwezige beroepsbevolking af te stemmen op de behoeften van de arbeidsmarkt. Opleiding en bijscholing zijn indirecte instrumenten om de behoefte aan arbeidsmigranten laag te houden. Het gaat daarbij overigens niet alleen om hoog of laag, lang of kort opgeleid, maar vooral om adequaat opgeleide mensen. Het Nederlandse schoolsysteem is de laatste decennia zo sterk aan voortdurende veranderingen onderhevig geweest, dat niet meer eenvoudig is vast te stellen of het in dit opzicht bevredigend functioneert. Een veel gehoorde klacht is dat het te zeer algemeen vormend en te weinig specifiek beroepsgericht is. Maar hoe dit ook zij, het is uiteraard geen geruststellende ontwikkeling dat ook in een tijd van oplopende werkloosheid het arbeidsaanbod, bijvoorbeeld van geschoolde handarbeiders, een probleem blijft en de zorgsector een beroep moet doen op arbeidsmigranten. Maar ook als het lukt de opleiding van de bevolking goed af te stemmen op de zich ontwikkelende arbeidsmarkt dan zal arbeidsmigratie plaatsvinden.

We hebben bij de arbeidsmigranten in de postindustriële economie drie categorieën onderscheiden; expatrianten, internationale forenzen en vervangingsmigranten. In het zojuist verschenen rapport *Regulering en facilitering van arbeidsmigratie* worden de mogelijkheden om deze migratie in goede banen te leiden beargumenteerd en systematisch besproken. We sluiten aan bij de algemene conclusies van dit rapport, maar verbijzonderen enkele punten, die van belang zijn voor onze analyse en eindconclusies met betrekking tot de woningmarkt.

Zoals uit de beschouwing naar voren is gekomen is het - in het kader van de algemene doelstelling Nederland een plaats te geven in de mondiale wereld van de kenniseconomie - van belang de arbeidsmigratie van expatrianten en internationale forenzen te bevorderen. In de huidige regelingen vallen daarbij een aantal inconsistenties van het beleid op. Zo worden ook deze immigranten onderworpen aan allerlei beperkingen, die hen moeten afhouden van permanente vestiging. Dit

plaatst Nederland in een ongunstige positie ten opzichte van andere landen. Het rapport *Regulering* constateert in dit verband:

“Het benadrukken van tijdelijkheid van hooggekwalificeerde arbeidsmigranten wordt steeds meer een anachronisme: velen vertrekken sowieso, met of zonder regels die de tijdelijkheid van hun verblijf dienen te garanderen. De wereldwijde schaarste aan met name hoogopgeleid, technisch personeel stimuleert de trek naar de gastlanden waar de vestigingsvoorwaarden en het toekomstperspectief het gunstigste zijn. In dit kader past een strategie waar de overheid ervoor zorgt dat de hooggekwalificeerde migrant zich welkom voelt, in plaats van de huidige situatie waarin de migrant, in sommige opzichten, meer beperkingen worden opgelegd dan in andere westerse landen. Deze uitnodigende houding van de overheid is des te meer gepast, omdat Nederland in vergelijking tot anglo- en francophone landen een belangrijke handicap heeft: een weinig over de grens gesproken en moeilijk eigen te maken taal” (Regulering: 71).

Inderdaad valt de inconsistentie van het Nederlandse beleid in deze op. Zo maakt Nederland het mogelijk voor studenten en jonge onderzoekers, enige tijd in Nederland te studeren en bijvoorbeeld als AIO een proefschrift af te ronden. In deze situatie zijn zij uiteraard een kostenfactor, want Nederland vraagt niet zoals sommige prestigieuze Engelse en Amerikaanse instellingen een hoge financiële bijdrage van de aankomende geleerden. Integendeel, aio's en oio's krijgen een naar internationale maatstaven aantrekkelijk salaris tijdens het schrijven van hun proefschrift. Des te merkwaardiger is het dat hun verblijf als strikt tijdelijk wordt beschouwd en zij, juist als ze langzamerhand van positieve waarde voor de Nederlandse economie zouden kunnen worden, de arbeidsmarkt niet mogen betreden. Als jonge internationale forenzen begeven zij zich dan, min of meer noodgedwongen, naar elders. Hetzelfde geldt voor werkenden die aangetrokken worden in andere sectoren. Het is aannemelijk dat verplegend personeel, na enkele jaren arbeidservaring, juist van steeds meer waarde wordt. Een perspectief op permanent verblijf is bovendien een voorwaarde voor een positieve oriëntatie op de samenleving, bereidheid tot het aanleren van de taal en het leveren van een waardevolle bijdrage op langere termijn. De beperking tot tijdelijk verblijf van hooggekwalificeerde en/of geworven immigranten wordt soms verdedigd door te wijzen op de nadelen voor de landen van herkomst van deze migranten, het braindrain argument. Nu is de huidige discussie over de effecten van arbeidsmigratie - ook van hooggeschoolden - helemaal niet zo eenduidig. De geldovermakingen, latere investeringen en verbindingen die gelegd worden met de mondiale economie, werken volgens sommige gunstig uit, ook als de migrant zelf niet terug keert.²⁴ Maar bovendien kan Nederland wel de werknemers beletten hun arbeid in Nederland (legaal) voort te zetten, maar hen uiteraard niet beletten hun geluk elders in de wereld te beproeven. Op grond van deze overwegingen is het te verwachten dat Nederland de toelatingsregels voor expatrianten, internationale forenzen en vervangingsmigranten in de gereguleerde sector binnen afzienbare tijd aanzienlijk zal versoepelen.²⁵ Een probleem blijft de aanzuigende werking van de arbeidsmarkt in de informele, laag geschoolde dienstensector, waar regulering van de arbeidsmarkt moeilijk is en waardoor ook een effectieve migratieregulering zich slecht laat verwezenlijken (Regulering: 64-67). Vormen van illegaal verblijf al dan niet direct verbonden met illegale arbeid, zijn nu eenmaal niet volledig uit te bannen. Dit is uiteraard geen reden hiervoor de ogen te sluiten. Moord en doodslag zijn ook niet volledig uit te bannen, maar moeten daarom nog wel in het wetboek van strafrecht blijven staan. Wel verdient het aanbeveling migratieregelingen niet zo te maken dat feitelijke ten uitvoerlegging achterwege blijft, waardoor een schemertoestand ontstaat. Deze overweging leidt ertoe niet te verwachten dat het uitsluiten van de arbeidsmarkt van legaal verblijvenden (zoals buitenlandse studenten, familieleden van arbeidsmigranten) een goed onderdeel is van migratieregulering. Het lokt overtredingen uit, terwijl het bovendien juist voor internationale forenzen een afschrikkende factor kan vormen omdat hun, over het algemeen ook goed geschoolde partners, niet legaal mogen werken (Regulering: 86-89). Hiermee zijn wij bij een laatste punt dat overweging verdient inzake de

²⁴ Het is uiteraard een gecompliceerd vraagstuk, waar bewijs en tegenbewijs moeilijk te leveren valt. Het vormt onderdeel van de bredere transnationalisme discussie. De studie van Lessinger over India is in dit verband vermeldenswaard (Lessinger, 1999; van Amersfoort, 2001 b: 37-40).

²⁵ Inmiddels bericht het ANP op 10 mei 2004 dat het kabinet de belemmeringen voor immigranten die op de arbeidsmarkt een inkomen van tenminste €45.000 kunnen verdienen, wil opheffen.

arbeidsmigratieregulering in een moderne economie. Alle immigratie leidt in meer of mindere mate tot volgmigratie. Eenmaal gevestigde immigranten brengen huwelijkspartners, familieleden, zakenpartners mee en brengen het immigratieland bij een succesvol verblijf ook onder de aandacht van mensen in het land van herkomst. De gedachte dat het proces van arbeidsimmigratie volledig beperkt zou kunnen blijven tot de arbeidsmigranten zelf, is een illusie.²⁶

8. Arbeidsimmigratie en woningmarkt

Het streven Nederland een rol te laten spelen in de kenniseconomie en de Delta Metropool te laten uitgroeien tot één van de brandhaarden van de mondiale economie, maken het noodzakelijk een immigratiestimulerend beleid te voeren. Het is niet zeker dat dit ook tot stand komt. De politieke stemming in het land is op het ogenblik anti-immigranten, om niet te zeggen xenofobisch. Dit zou er toe kunnen leiden dat Nederland afziet van de ambitie een eerste viool te spelen in de geglobaliseerde economie. Maar zelfs dan is het onwaarschijnlijk dat de toenemende vervlechting van de internationale arbeidsmarkten zal worden doorbroken, wel zou deze hierdoor kunnen worden afgezwakt. Vooral nog gaan we er vanuit dat de economische overwegingen er toe zullen leiden dat Nederland net als andere westerse landen een positief immigratiebeleid zal gaan voeren. Daarbij rijst dan de vraag wat dit voor consequenties zal hebben voor de woningmarkt.

De verkenning van de Amsterdamse regio heeft uitgewezen waar de arbeidsmigranten, waar Nederland naar op zoek is, zich bij voorkeur zullen vestigen. Wij hebben gezien dat vooral in de randgemeenten, met een aantrekkelijk woningaanbod verdere vestiging te verwachten is, terwijl enkele topbuurten van de centrale stad voor bepaalde internationale forenzen ook aantrekkelijk zijn. In deze sectoren treden de arbeidsmigranten uit het bovenste segment van de zandloper in concurrentie met de Nederlandse bevolking. Dit zal leiden tot een prijsstijging in dit segment van de woningmarkt. Daar veel arbeidsimmigranten, zeker de eerste tijd, hun verblijf als niet permanent zien, zal vooral de luxe huursector sterk in de belangstelling staan. In de termen van de gepresenteerde typologie zijn concentratiebuurten niet te vermijden. In deze buurten zullen de arbeidsmigranten concurreren met de Nederlandse huishoudens van dezelfde inkomensklasse. Dit hoeft op zichzelf niet negatief te worden beoordeeld. Bij een sterke toename van de arbeidsmigranten kunnen zich echter minder gewenste ontwikkelingen voordoen. Zo kunnen zich enclaves, of pseudo-enclaves ontwikkelen. Woonblokken ontwikkeld door vastgoedontwikkelaars in opdracht van of ten behoeve van multinationale ondernemingen om hun expatrianten te huisvesten en van een min of meer afgesloten leefomgeving te voorzien. Ook de vestiging van grote groepen internationale forenzen zou kunnen leiden tot het ontstaan van 'guarded communities' wijken waar particuliere bewakingsorganisaties de orde handhaven en de gewone burger geen toegang heeft. In verdergaande gevallen worden ook andere instituties, zoals scholen, aan het overheidstoezicht onttrokken. In de Verenigde Staten nemen dergelijke woonvormen de laatste jaren sterk toe en geven daarmee uitdrukking aan de segmentering van de samenleving. Het is de vraag of het ontstaan van dergelijke 'landscapes of power' een noodzakelijke en positief te waarderen ontwikkeling is (Engelsdorp Gastelaars, 2003). Het ontstaan van een zo vergaande differentiëring op de woningmarkt is in ieder geval in strijd met de tot nu toe geldende idee dat de woningbouwpolitiek juist niet tot extreme vormen van segmentering moet leiden. Het past meer in de traditie van de Nederlandse verzorgingsstaat om ook op de lokale woningmarkt een zeker differentiatie in prijs en kwaliteit van woningen aan te bieden.

De hoogconjunctuur gedurende de laatste decennia van de twintigste eeuw heeft voor een naar Nederlandse maatstaven zeer sterke uitsortering van de woonbevolking geleid. Door de stijgende welvaart is de belangstelling van Nederlandse huishoudens verschoven van de huursector naar de koopsector. Deze verschuiving heeft geleid tot een zeer sterke stijging van de koopprijzen en tegelijkertijd tot een daling in aanzien en aantrekkelijkheid van de sociale huursector. De moderne woonbevolking is ook veel mobieler dan voorgaande generaties en streeft naar een aantal stappen in zijn wooncarrière. De centrale steden, in het verleden sterk geporteerd voor het bouwen van

²⁶ Dit geldt voor westerse verzorgingsstaten, waar bepaalde rechtsopvattingen aanvaard zijn. Een zeer strikte regulatie zoals toegepast in de Golfstaten is in deze landen niet mogelijk (Gesemann, 2003; Abella, 1994).

woningwetwoningen, zagen de Nederlandse gezinshuishoudens massaal naar de suburbs vertrekken. Deze ontwikkeling heeft ertoe geleid dat Amsterdam, dat zich tijdens de sanering van buurten als de Dapperbuurt en de Kinkerbuurt in het recente verleden, nog geheel liet leiden door de gedachte dat er uitsluitend behoefte was aan huizen in de goedkope huursector, nu streeft naar het bouwen van zoveel mogelijk woningen voor eigenaar-bewoners. In dit streven worden zelfs nog niet geheel versleten woningen afgebroken. Het Amsterdamse streven naar een gedifferentieerder samengesteld woningbestand (en daarmee samenhangend voorzieningenniveau) binnen de gemeentegrenzen is op zichzelf een begrijpelijke reactie op de ontwikkelingen van de laatste tijd. Als wij tenminste de stelling aanvaarden dat woonmilieus wel differentiatie maar geen segmentatie moeten vertonen. Maar het Amsterdamse streven zou dan logischerwijs een pendant moeten vinden elders in het woongebied Amsterdam, in het scheppen van woningen die toegankelijk zijn voor huishoudens met lage inkomens.

Het scheppen van een woningbestand dat voor de middeninkomens en hoogopgeleide immigranten aantrekkelijk is binnen het centrale deel van het woongebied Amsterdam kan helpen een overmatige druk op de woningmarkt in de randgemeenten te voorkomen. Een overmatige druk zou tot verdringing van Nederlandse huishoudens en tot enclavevorming kunnen leiden. Als men ernaar wil streven dat althans een deel van de arbeidsmigranten zich blijvend vestigt, is het niet gewenst dat er segmentering met een enclave karakter ontstaat. In deze gedachtegang zou het ontwikkelen van een gedifferentieerd woningaanbod in de verschillende delen van het woongebied Amsterdam een uitdaging moeten zijn voor planologen, die de creatie van de Delta Metropool voor ogen hebben.

9. Tot besluit: nogmaals de migratie-paradox

We zijn deze beschouwing begonnen met het constateren van een paradox: Nederland wil tegelijkertijd migratie belemmeren en bevorderen. De bedoeling van dit essay was de achtergronden van deze tegenstrijdigheid bloot te leggen. Het zal duidelijk geworden zijn dat internationale migratie een verschijnsel is dat op velerlei manieren verbonden is met ontwikkelingen binnen en buiten Nederland. Het plaatst de Nederlandse verzorgingsstaat voor een dilemma waarvoor geen pasklare oplossing voor handen is.

De verzorgingsstaat berust op een integratie van bevolking, bestuur en territorium en heeft zich in de westerse landen geleidelijk ontwikkeld om na de Tweede Wereldoorlog tot volle wasdom te komen. Het functioneren van de verzorgingsstaat vereist een zekere afgeslotenheid: kapitaal, mensen en goederen maken deel uit van afzonderlijke nationale economieën, die weliswaar niet geheel afgesloten zijn, maar toch primair gestuurd worden door nationale overheden. De globalisering tast de mogelijkheid van nationale sturing aan. De stromen van kapitaal, mensen, goederen en informatie onttrekken zich in toenemende mate aan de controle van nationale overheden. Het dilemma waar de westerse verzorgingsstaten voor staan is dat zij enerzijds de voordelen van de globalisering willen plukken, maar anderzijds de territoriaal gebonden arrangementen van de verzorgingsstaat niet willen prijsgeven. De westerse landen hebben op verschillende manieren getracht hiervoor een oplossing te vinden (Van Amersfoort, 2001a; De Lange et alii, 2003: 43-93; Regulering, 2004: 49-56). Hoewel er in dit opzicht een zekere overeenkomst bestaat tussen de westerse landen, betekent dat uiteraard niet dat zij ook helemaal in dezelfde positie zijn en dat dezelfde maatregelen ook dezelfde effecten zouden sorteren. Zo kunnen de V.S. en Canada die door immigranten en dan in het bijzonder de internationale forenzen als de meest aantrekkelijke landen worden gezien, zich terughoudender opstellen dan Nederland, dat nu eenmaal laag op het verlanglijstje staat. Ook verschillen de landen in de omvang en inrichting van de verzorgingsstaat. Toch zijn er ook enkele opmerkelijke overeenkomsten aan te wijzen. De belangrijkste is daarbij de verschuiving in de loop van de tijd van mechanismen die het binnenkomen van migranten regelen (externe controle) naar mechanismen die het illegaal verblijven moeten tegengaan (interne controle) (Brochmann: 1998). Kort gezegd komt het erop neer dat men de toegang tot de verzorgingsstaat voor immigranten wil beperken in de hoop op die manier ook de toestroom van ongewenste immigranten te beperken en illegaal verblijf tegen te gaan. Met name de suggestie immigranten de toegang tot de verschillende vormen van sociale zekerheid te ontzeggen vindt men in verschillende varianten terug (Entzinger & Van der Meer, 2004: 117-122). Dezelfde gedachte heeft ook al een belangrijke rol gespeeld bij de totstandkoming van de

Koppelingswet in 1998 en de Vreemdelingenwet van 2001. Helaas heeft er tot nu toe geen evaluatie-onderzoek plaatsgevonden naar de directe en indirecte effecten van deze wetten. Bestuurlijk gezien zou zo'n onderzoek, desnoods door een parlementaire commissie, heel wat nuttiger informatie hebben opgeleverd dan de oeverloze opdracht waarmee de commissie Blok nu was opgezet. Er zijn echter van het begin af aan twee bezwaren tegen deze maatregelen naar voren gebracht, waarvan het gewicht in de praktijk zeker nader aandacht verdient. Het eerste bezwaar is betrekkelijk eenvoudig en onweerlegbaar. Er zijn vormen van sociale zekerheid die op grond van internationale verdragen en op grond van een breed gedragen sociaal voelen, aan niemand onthouden mogen worden, ook niet aan immigranten zonder geldige verblijfstitel, zoals de toegang tot medische zorg en onderwijs. Het tweede bezwaar gaat uit van de mogelijkheid dat het ontbreken van toegang tot de sociale zekerheid niet zal leiden tot een geringere instroom en een grotere uitstroom van illegaal gevestigde vreemdelingen, maar tot de vorming van een rechtloze populatie, die geheel is aangewezen op de informele, zo niet rechtstreeks criminele sector, om aan inkomen en huisvesting te komen (Van Amersfoort, 1999, 2001: 18-26). In welke mate dit zich voordoet is zonder nader onderzoek niet vast te stellen.

Er is tegen de maatregelen die immigranten uitsluiten van de toegang tot de verzorgingsstaat nog een derde bezwaar aan te voeren, dat in het bijzonder voor Nederland geldt. We hebben gezien dat Nederland, als het inderdaad de ambitie wil waarmaken om een belangrijke rol te spelen in de geglobaliseerde economie, behoefte heeft aan het binnenkomen van internationale forenzen en bovendien door de demografische ontwikkeling in de naaste toekomst ook andere tekorten op de arbeidsmarkt via immigratie zal moeten trachten aan te vullen. De Adviescommissie Vreemdelingenzaken heeft er in haar rapport al op gewezen dat Nederland bij het aantrekken van gewenste immigranten in een ongunstige positie verkeert (Regulering: 71). Nog afgezien van het juridische en morele bezwaar dat het niet gepast is mensen die formele arbeid verrichten, belasting betalen en premies afdragen uit te sluiten van de rechten die daaraan verbonden zijn, is het uit een oogpunt van migratiebeleid ongewenst het land nog onaantrekkelijker te maken dan het toch al is.

In dit essay hebben we de rol van immigratie in een hoogontwikkelde economie aan de orde gesteld. We hebben daarbij de regio Amsterdam als uitgangspunt genomen om te illustreren hoe gevarieerd en lokaal gedifferentieerd de invloed van de vestiging van immigranten is. Dit verklaart ook waarom de wet- en regelgeving gericht op het beheersen van immigratie tot nu toe niet echt succesvol is te noemen. Er zijn verschillende redenen aan te voeren waarom het zo slecht lukt de internationale migratie te reguleren. Eén reden is dat een zeer strikte regulering al gauw in strijd komt met de waarden waarop de verzorgingsstaat berust, zoals bijvoorbeeld het recht op privacy en de afkeer van politionele controle, de rechten van het kind en de toegang tot medische voorzieningen. Maar een andere en in de context van dit essay belangrijker reden is dat de complexiteit van het verschijnsel internationale migratie in de geglobaliseerde economie niet of onvoldoende wordt onderkend. Daardoor ontstaat aan de ene kant een in hoge mate gestereotypeerd beeld van de internationale immigrant als een 'kostenfactor', terwijl men aan de andere kant de internationale opening van de arbeidsmarkt ziet als een voorwaarde voor verdere economische ontwikkeling. Maar men verliest daarbij uit het oog dat de twee kanten van de zandloper, om nog even op dit beeld terug te vallen, niet los van elkaar staan. Juist als bij de echte zandloper is er in de postindustriële economie sprake van een gestage wisselwerking tussen de hooggeschoolde en laaggeschoolde sectoren van de arbeidsmarkt, daarbij speelt de informele arbeidsmarkt in de postindustriële economie een cruciale rol. Een beleid dat zich deze dynamiek niet duidelijk voor ogen stelt zal steeds opnieuw geconfronteerd worden met de migratieparadox zonder tot een bevredigende immigratieregulering te komen.

Bijlage: 3 tabellen

N.B.:

Deze tabellen berusten op cijfers van het C.B.S., die voor het huidige betoog zijn bewerkt.

Tabel 1.

Gemeenten ROA gebied Amsterdam
Niet-Nederlanders naar nationaliteit per 1000 inwoners. 1.01.2000

	Belgie	Duits-land	UK	Italie	Spanje	Turkije	Marokko	Overige	Tot. N-Ned
Almere	1	2	3	1	1	2	9	22	41
Aalsmeer	0	2	5	1	1	0	4	20	33
Amstelv	1	3	6	2	1	1	1	60	75
Diemen	1	4	4	3	1	1	7	31	52
E-Vol	1	1	1	0	0	0	5	10	18
Haarlemm	1	2	4	1	1	1	4	20	34
Oostzaan	0	1	2	1	0	0	0	12	16
Ou-Ams	1	3	5	1	1	0	1	26	38
Purmerend	0	2	2	2	1	1	3	17	28
Uithoorn	1	2	3	1	2	1	5	23	38
Monnickendam	1	2	3	1	0	1	1	8	17
Wormer	0	1	1	1	6	4	1	8	22
Zaanstad	0	2	2	2	3	21	3	17	50
ROA(tot)	1	2	3	2	1	5	4	23	41
Amsterdam	2	5	8	3	3	15	36	48	120

Tabel 2

Inwoners per 1000 per 1 jan. 2003. Gemeenten ROA gebied Amsterdam
 Verdeeld naar westers/niet westers allochtoon/ Nederlanders
 (criterium geboorteland /geboorteland ouders)

per 1000	Niet-westerse allochtonen					westers		totaal
	Turken	Mar	Sur/Ant/Ar	Over	totaal	N-Ned	Ned	absoluut
1.01.2003								
Aalsmeer	1	11	7	21	40	75	885	22839
Almere	13	26	112	65	216	97	687	165106
Amstelveen	5	7	32	63	106	173	720	78095
Beemster	1	0	4	13	18	60	922	8536
Diemen	19	17	102	77	215	113	672	24046
Edam-Volendam	1	10	4	15	29	36	935	28063
Haarlemmermeer	8	13	30	39	90	98	811	122902
Landsmeer	2	1	15	20	37	74	888	10352
Oostzaan	7	3	11	18	38	58	904	9118
Ouder-Amstel	3	4	35	33	75	108	817	13054
Purmerend	9	11	54	50	125	88	786	74921
Uithoorn	3	17	13	34	67	99	834	26680
Waterland	1	3	6	14	24	69	907	17150
Wormerland	10	2	10	18	39	63	898	15510
Zaanstad	69	9	32	35	145	85	770	139464
Zeevang	3	0	6	12	21	66	913	6324
ROA-A'dam	19	13	49	45	127	97	776	762160
Amsterdam	50	83	113	89	335	137	528	736562

Tabel 3

Inwoners in ROA gebied Amsterdam, per gemeente
 Verdeeld naar Westers/Niet westers Allochtoon/ Nederlanders
 (criterium geboorteland/ geboorteland ouders)
 per 1000 inwoners per 01-01-2003.

Gemeente	Allochtonen		Nederlanders
	Niet westers	Westers	
Aalsmeer	40	75	885
Almere	216	97	687
Amstelveen	106	173	720
Diemen	215	113	672
Haarlemmermeer	90	98	811
Landsmeer	37	74	889
Ouder Amstel	75	108	817
Purmerend	125	88	786
Uithoorn	67	99	834
Zaanstad	145	85	770
Amsterdam	335	137	528
ROA-A'dam	127	97	776

Literatuur

Abella, M.

- 1994 International migration in the Middle East. Patterns and implications for sending countries. In: M. Marcura & D. Coleman (eds), *International migration. Regional processes and responses*. New York/Geneva: United Nations. pp. 163-180.

Amersfoort, H. van

- 1987 *Etnische woonpatronen. Vier benaderingen van woonsegregatie toegepast op Amsterdam*. : Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam. (publicatie nr. 8).
- 1999 Migration Control and Migration Policy: The Case of the Netherlands. In: G. Brochmann & T. Hammar (eds) *Mechanisms of Immigration Control. A Comparative Analysis of European Regulation Principles*. pp. 133-167. Oxford/New York: Berg
- 2001a Will the welfare state survive globalization? International migration and the loss of territorial control. In: G. Dijkink & H. Knippenberg (eds), *The Territorial Factor. Political Geography in a Globalising World*. Amsterdam: Vossiuspers pp. 153-176.
- 2001b *Transnationalisme, moderne diaspora's en sociale cohesie*. Amsterdam: Instituut voor Migratie- en Etnische Studies.
- 2001 c *Verplichtingen ons opgelegd*. Amsterdam: Vossiuspers-UvA.

Amersfoort, H. van & C. Cortie

- 1996 Social polarization in a welfare state? Immigrants in the Amsterdam region. *New Community*, 22, pp. 671-687.

Amersfoort, H. van & L. de Klerk

- 1987 The dynamics of immigrant settlement. Surinamese, Turks and Moroccans in Amsterdam 1973-1983. In: G. Glebe and J. O'Loughlin (eds) *Foreign Minorities in Continental European Cities*. Wiesbaden/Stuttgart: Franz Steiner Verlag: pp. 199-222.

Amersfoort, H. van & R. Penninx

- 1993 Migratieontwikkeling en migratiebeheersing. In: H. van Amersfoort (ed), *Migratie, bevolking en politiek*. Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam (publicatie nr. 46).

Böhning, W.R

- 1998 Top-end and bottom-end labour import in the United States and Europe. In: H. van Amersfoort & J. Doomernik (eds) *International Migration. Processes and interventions*. Amsterdam: Het Spinhuis. pp. 71-85.

Bovenkerk, F. A. Eijken & W. Bovenkerk-Teerink,

- 1983 *Italiaans ijs. De opmerkelijke historie van Italiaanse ijsbereiders in Nederland*. Meppel/Amsterdam: Boom

Brochmann, Grete

- 1998 Controlling immigration in Europe: nation-state dilemmas in an international context. In: Hans van Amersfoort & Jeroen Doomernik (eds) *International Migration: Processes and Interventions*. pp.22-41. Amsterdam: Het Spinhuis

Bruggen Bouwen

- 2004 Eindrapport van de tijdelijke commissie onderzoek integratiebeleid. 's Gravenhage: SDU Uitgevers.

Burgers, J. & G. Engbersen (eds)

- 1999 *Illegale Vreemdelingen in Rotterdam*, Amsterdam: Boom.

Brink, M, M. Passariboe & M. Hollands

- 1996 *Integratie van vluchtelingen op de arbeidsmarkt*. Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam. (publicatie nr. 54)

Centraal Bureau voor de Statistiek,

- 1996 *Allochtonen in Nederland*. Voorburg/Heerlen: C.B.S.

Choenni, A.O.

- 1997 *Veelsoortig Assortiment. Allochtoon ondernemerschap in Amsterdam 1965-1995.* Amsterdam: Het Spinhuis.
- Dignum, K.
2003 Kwaliteit van Amsterdamse woonmilieus. In: C. Cortie, J. Droogleevers Fortuijn & Michiel Wagenaar (eds) *Stad en land. Over bewoners en woonmilieus.* Amsterdam: Askant pp. 207-223.
- Dreef, M.
2004 *Politiek, migranten en informele economie. Politieke en bestuurlijke ontwikkelingen ten aanzien van de Amsterdamse confectieateliers, 1980-1997.* Amsterdam: Instituut voor Migratie- en Etnische Studies/UvA.
- Engbersen, G., J. van der Leun, R. Staring & J. Kehla,
1999 *Inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen.* Amsterdam: Boom.
- Engelsdorp Gastelaars, R.
2003 Landscapes of power in Amsterdam? In: S. Musterd & W. Salet (eds) *Amsterdam Human Capital.* Amsterdam: Amsterdam University Press. pp. 289-309.
- Entzinger, Han & J. van der Meer (eds)
2003 *Grenzeloze Solidariteit. Naar een migratiebestendige verzorgingsstaat.* Amsterdam: De Balie.
- Gesemann, F.
2003 Arbeidskräfte ohne Rechte: Migration im Nahen Osten. In: D. Thränhardt & U. Hunger (eds) *Migration im Spannungsfeld von Globalisierung und Nationalstaat.* Wiesbaden: Westdeutscher Verlag. pp. 346-366.
- Glebe, G.
1993 Die Japaner in Düsseldorf. Untersuchungen zum räumlichen Wohnverhalten und zu den Migrationstrukturen einer statushohen ethnischen Minderheit. Bericht eines Projectseminars, Geographisches Institut II, Universität Düsseldorf.
- Hulshof, M., L. de Ridder & P. Krooneman,
1992 *Asielzoekers in Nederland.* Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam. (publicatie nr. 39).
- Huisman, C. & L. van Wissen
1998 *Regionale Allochtonen prognose 1996-2016.* Den Haag: NIDI (rapport no. 54).
- Kolk, K. van der
1999 Japanse assimilatie in Amsterdam. Een onderzoek naar de positionering van een hooggekwalificeerde migrantengroep. Amsterdam: scriptie stadsgeografie, Universiteit van Amsterdam
- Lange, T. de, S. Verbeek, R. Cholewinski & J. Doomernik
2003 *Arbeidsmigratie naar Nederland. Regulering en demografische en economische aspecten in internationaal vergelijk.* Den Haag: Adviescommissie Vreemdelingenzaken (voorstudie).
- Lambooy, J.
2002 De innovatieve stad en de arbeidsmarkt. In: S. Musterd & H. Ottens (eds) *Strijd om de stad. Sociale en economische integratie in de stedelijke samenleving.* Assen: Koninklijke van Gorcum. pp.73-85.
- Lessinger, J.
1999 Non-resident Indian investment and India's drive for industrial modernization, In: S. Vertovec & R. Cohen (eds) *Migration, diaspora's and transnationalism.* Cheltenham (UK): Edward Elgar Publishing LTD. pp. 90-113.
- Massey, D.
1995 *Spatial Divisions of Labour. Social structures and the geography of production.* Houndmills/London: Macmillan.
- Musterd, S. & H. Ottens (eds)
2002 *Strijd om de stad Sociale en economische integratie in de stedelijke samenleving.* Assen: Koninklijke van Gorcum.
- Raes, S.

- 2000 *Migrating Enterprise and Migrant Entrepreneurship. How fashion and migration have changed the spatial organisation of clothing supply to consumers in the Netherlands.* Amsterdam: Het Spinhuis
- Rath J. & R. Kloosterman (eds)
- 1998 *Rijp en Groen. Het zelfstandig ondernemerschap van immigranten in Nederland.* Amsterdam: Het Spinhuis.
- Regulering en facilitering van arbeidsmigratie,*
- 2004 Rapport van de adviescommissie voor vreemdelingenzaken. Den Haag: Adviescommissie Vreemdelingenzaken.
- Roelandt, Th en J. Veenman
- 1991 *Minderheden in Nederland: Beter meten 3. Identificatie en classificatie van allochtone personen in registraties en onderzoeken.* Rotterdam: Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek, Erasmus Universiteit.
- Sassen, S.
- 1994 *Cities in a world economy.* Thousand Oaks: Pine Forge/Sage Press.
- 1995 *Transnational economies and national migration policies.* Amsterdam: Institute for Migration and Ethnic Studies, University of Amsterdam.
- Tesser, P.T.M., C.S. van Praag, F.A. van Dugteren, L.J. Herweijer & H.C. van der Wouden
- 1995 *Rapportage Minderheden, 1995, Concentratie en Segregatie.* Rijswijk: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Tordoir, P.
- 2003 The Randstad: The creation of a Metropolitan Economy. In: S. Musterd & W. Salet (eds) *Amsterdam Human Capital.* Amsterdam: Amsterdam University Press. pp. 105-125.
- Verwey, A.O.
- 1994 *Beter Meten 4. Aanbevelingen bij het rapportagesysteem toegankelijkheid en evenredigheid.* Rotterdam: Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek, Erasmus Universiteit.
- 1997 *Vaststelling van etnische herkomst in Nederland. De BiZa-methode nader bekeken.* Rotterdam: Instituut voor Sociologisch-economisch onderzoek, Erasmus Universiteit
- Wentholt, R. (ed)
- 1967 *Buitenlandse arbeiders in Nederland; een veelzijdige benadering van een complex probleem.* Leiden: Spruyt, van Mantgem.en van der Does.
- Wijs, de-Mulkens, E.
- 1999 *Wonen op stand. Lifestyles en landschappen van de culturele en economische elite.* Amsterdam: Het Spinhuis.